શ્રી હરિ ૐ

સંસારદર્પણ.

" નાટક દર્પણ દુનિયાનું રૂડું ગુણદોષ જોવાનું."

—સ્વ. ડાહ્યાભાઈ.

લેખક,

રા. હરિહર પુરુષોત્તમ સેવક,

'બોલતો કાગળ' વિગેરેનો કર્ત્તા.

[આવૃત્તિ પહેલી.]

ઇ. સ. ૧૯૧૭.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

Printed by K. R. Mitra, at the Manoranjan Press, 3 Sandhurst Rd., Girgaon, and Published by Harihar Purushottam Sevak, No. 53, Cavel, Kalbadevi Road, Bombay.

લેખકના બે બોલ.

નાના માથાંપર મોટી પાઘડી પહેરાવી તેને બેડોળ બનાવવું યોગ્ય ન ધારતાં હું બે બોલમાં જ પતાવીશ.

મુંબાઈ તથા ગુજરાતના અન્ય શહેરોમાં મ્હારા લોકપ્રિય થયેલા "બોલતો કાગળ" નાટક પછીની મ્હારી છેલ્લી સેવા "પુત્રરત્ન પુંડલીક" પછી આજે તેર મહીને પાછી આ "સંસારદર્પણ"ની નવી ભેટ લઈ હું પ્રેક્ષકસન્મુખ રજૂ થાઉં છું. મેં આજ દિવસ સુધી મ્હારા કોઈ પણ લેખનાં ઢોલ તાસાં વગાડયાં નથી અને વગાડવા માંગતો પણ નથી. પ્રભૂ મને તે આત્મશ્લાઘાના દોષથી બચાવે. મારે જે જણાવવાનું છે તે તો એટલુંજ કે આ નાટક બહૂ થોડા સમયમાં શરીરની અનારોગ્યતા વચ્ચે લખાયું તેમજ તૈયાર થયું છે. વળી જેઓનો નાટકનો ધંધો નથી એવા 'વિદ્યાર્થીઓ તથા વેપારીઓ' તરફથી ભજવાયું છે, માટે તે 'કનસેશન' બાદ આપી પ્રેક્ષકો જોશે એવી ઉમેદ છે.

હવે વધારે ન લંબાવતાં અનારોગ્યતા, સમયની તંગાશ વિગેરે હોવા છતાં પણ જે જગન્નિયંતાએ મને આ કામ કરવાને શક્તિમાન્ બનાવ્યો છે, તેના ચરણારવિંદમાં શિર ઝુકાવી જન્મદાતા માતા–પિતાને વંદન કરી મારા આ બે બોલ અહીં જ પૂર્ણ કરવાની રજા માગું છું. કેટલાક પ્રતિકુળ પ્રસંગો વચ્ચે રહીને પણ આ પુસ્તક અત્યંત ઉતાવળથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોવાથી એમાં રહી ગયેલી ભૂલો માટે હું ક્ષમા માગું છું, અને ટુંક વખતમાં આને છાપી આપવા માટે મનોરંજન પ્રેસના માલેક મ્હારા મિત્ર રા. કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રનો આ સ્થળે હું પૂર્ણ આભારી છું.

હું છું

આપનો-જ

'દિવાનો.'

સંસારદર્પણ નાટકનાં પાત્રોની યોજના.

પુરુષો.

આણંદજી—વૃદ્ધ ઉમ્મરે પરણવા નીકળેલો શેઠીઓ.

ખીમજી—દીકરીના દોકડા ગણાવનારો બુઢ્ઢો.

ખુશાલ—ખીમજીનો પુત્ર.

ગોર—લગનનાં ચોકઠાં બેસાડનાર બ્રાહ્મણ.

મોનજી—આણંદજીનો એક મિત્ર.

પૂંજો—આણંદજીનો નોકર.

કૃષ્ણલાલ—"વણિક બોર્ડિંગ" માં શીખતો યુવક.

વિતંડાનંદ—આવડતનાં અજીરણવાળો શાસ્ત્રી.

સ્ત્રીઓ.

લાલાં—ખીમજીની પુત્રી.

દેવી—લાલાંની ચાકરડી.

વિગેરે, વિગેરે, વિગેરે.

સંસારદર્પણ.

પ્રાર્થના.

શારદ દેવી આપ સુમતિ
મન મલહરી કરી
આજ હમને—
. સકલ જગત ત્હારી સ્તુતિ ગાએ રતિ ધારી
કુમતિ હરતિ તુંજ ભવ જનની
હે બ્રહ્મ સુતા સારી
કરમાં વીણા ધારી—
સહુથી જ્ઞાની તું અમાની અજર અમર અકલ અચલ
માનથી નમિયે માનને દમિયે સહુ અમે—

બાલ—(સ્તુતી થઇ રહ્યા બાદ સૂત્રધારને ઉદ્દેશીને) બાપુ હવે શી આજ્ઞા ?

સૂત્રધાર—મંત્રશાસ્ત્રી પ્રમાણે આ રંગભૂમીને વીંગો-પાંખોનું પડ બાંધી, તેના મધ્ય ભાગમાં રહેલી આ રંગભૂમિમાં પૃથ્વીની ભાવનાનો આરોપ કરી, નવિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો, નવિન જીવન ધારણ કરો, અને દુનિયાના દર્પણરૂપ બની તેમાં તેઓનાં આછાં ઘેરાં ચિત્રો ચીતરી બતાવો.

બાલ—(ખંચકાતે ખંચકાતે) જોકે ન્હાને મોઢે મ્હોટી વાત ન શોભે પણ બાપુ ક્ષમા કરો તો—

સૂત્રધાર—અચકાય છે શા માટે? જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહે.

બાલ—કહેવાનું તો એટલુંજ કે આ નાટકનો ધંધો જેને સર્વ જગત હલકો ગણે છે, તેજ ધંધો આપ જેવા વિદ્વાન કરે અને હમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવે એ તો મને અજાયબીજ લાગે છે.

સૂત્રધાર—(હસીને પછી) નાટકનો ધંધો હલકો ? વારૂ તે હલકો ગણાવાનું કારણ શું ? કહે જોઉં ?

બાલ—તે ધંધોજ એવો ! બીજુ શું ?

સૂત્રધાર—(સમજાવીને) નહીં ભાઈ નહીં, ત્યાંજ ત્હારી ભૂલ થાય છે. જો તે ધંધોજ હલકો હોત તો આજે મહા કવિ કાલિદાસને કોઈ સંભાળત પણ નહિ. શેકસપિયરને યાદ કરત નહિ. ભરતૠષિ જેવા મહર્ષિ તેને ઉત્પન્ન કરી તેનાં નિયમો પણ બાંધતજ નહીં. એ ધંધો હલકો નથી.

બાલ—ત્યારે ? ? ?

સૂત્રધાર—**સત્ય વાત આ પીછાણી.**

મ્હારા ભાઈ મૂળ તત્વ લે જાણીરેજી,
નદી કીનારે કોઇ જન બેઠો તૃષા નહીંજ સમાણી—
કાં તો આળસુ અંગજ એનું કાં તો સરિતા સુકાણી—મ્હારા ભાઈ.
સદ્‌ગુરૂ સેવ્યે શિષ્ય ન સુધર્યો મળી ન વિમળ વાણી
કાંતો ગુરૂજી જ્ઞાનવીનાના કાં તો પાપીડા એ પ્રાણી—મ્હારાભાઈ.

બાલ—આ દહીં દુધ બન્નેમાં પગ રાખવા જેવા જવાબથી હું કાંઇ ન સમજયો.

સૂત્રધાર—

વસ્ત્ર છે ખરીદ્યું કહો વસ્ત્રનો શો વાંક,
કોઇ શબને ઓઢાડે કોઈ પ્રભૂના કરે શૃંગાર,
માલણની પાસ ફૂલ ધતુરાનું લીધું
કોઈ ભાંગ સાથે ધૂંટે કોઇ શીવ શીરે ધારનાર.
શસ્ત્ર હાથ ધરી કરે રક્ષણ પ્રજાનું રાજા
તેજ શસ્ત્ર થકી લૂંટે લૂટારા સહૂ સંસાર,
વસ્તુનો શું વાંક જેને જીભ નથી બોલવાને
સારી ભૂંડી થાય જેવો હોય તેનો ધારનાર.

બાલ—એટલે આપનું કહેવું એજ છે કે જે દોષ છે તે કરનારનોજ છે.

સૂત્રધાર—બેશક! માત્ર સ્વાર્થ ઉપર નજર રાખી જો કોઈ પણ ધંધો કરવામાં આવે તો તે ધંધો તેના ખરા સ્વરૂપમાંથી બદલાઈ જાય એમાં નવાઈ શું ? અંતરની સાધુતા વીના માત્ર પેટ ભરવા અને જગતને ઠગવા બનેલા સાધુઓ હલકા ગણાય છે એ તે કયાં દીઠું નથી. પરતું તેથી શું તું એમ કહી શકીશ કે એ સાધુતાજ ખોટી છે ?

બાલ—એમ કેમ કહેવાય. હું તો આજકાલ થતાં નાટકો અને તેને માટે ગામમાં બોલાતા અક્ષરોજ બોલ્યો.

સૂત્રધાર—હું માનું છું કે તેમાં ત્હારી ભૂલ નથી. હમે પોતેજ હમારી એવી હાલત બનાવી મૂકી છે અને હજુ બનાવતા જઈએ છીએ. વળી જાણે માણસને મોઢે કાળાશ લગાડયાથી ન ધરાયા હોઈએ તેમ હવે તો હમે ઇશ્વરનાં ઇશ્વરત્વને પણ મનુષ્યત્વમાં બદલી તેને માણસોની સ્હામે નચાવવામાં હદ મૂકતા જઈએ છીએ; તો પછી માણસો હમારે માટે એવું બોલે તેમાં અજાયબી પણ શું ? અરે, અરે; એક સાધારણ મનુષ્ય માફક પ્રભૂ પાસે પ્રેમનાં ટાયલાં કરાવી, જાણે ચૌદ ભુવનના નાથને બીજું કામજ ન હોય તેમ-" પાણી પીવા તો કે ભગવાનને બોલાવો." " માથુ ઓળવા તો કે ભગવાનને બોલાવો." "ભગતને થાક લાગ્યો છે માટે ભગતના પગ દબાવવા તો કે ભગવાનને બોલાવો " આવી રીતે હેલકરી માફક હેલપાટા કરાવી ઇશ્વરનાં ઇશ્વરત્વનો નાશ કરવા માટેનું ફળ હમને જે મળે તે ઓછુંજ છે. નહી તો નીતિની નિશાળ ગણાતો નાટક અને તેની કોઈ નીંદા કરે ? બને જ નહીં.

બાલ—બાપુ આપને પ્રશ્ન કરી આપનો તથા પ્રેક્ષક વર્ગનો મેં અમૂલ્ય વખત અમથોજ ગુમાવ્યો તો હવે આજ્ઞા કરો કે આપનો આજનો ઉદ્દેશ શો છે ?

સૂત્રધાર—સાંભળ:—

આવે નવયુગ આવે...
ગજાવે નવિન નવિન ભાવ

યુવક હૃદયે ભાવે...
નવિન નવિન ભાવ પુષ્પ.
ગુંથી એક સુત્રતારે
બંદી કવિ
કાવ્ય-કથા-નાટ્યથી વધાવે...

અંક પહેલો-પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ-લેડીઝ કલબનો વેટીંગ રૂમ.

[એક તરફ ખુલ્લું હારમોનીયમ પડ્યું છે. ટેબલ, ખુરસીઓ, કોચ વિગેરે સામાનથી ઓરડો શણગારેલો છે. ભીંતમાં ટેલીફોન પણ જણાય છે. પ્રવેશ શરૂ થતાં લાલાં અને દેવી પાર્ટીશનનું ચાંપવાળું કલોજર ખોલી દાખલ થાય છે. લાલાં પોતાની પાકીટ અને છત્રી દેવીને આપે છે જે દેવી યોગ્ય જગ્યાએ મુકે છે.]

લાલાં—દેવી.

દેવી—બ્હેન.

લાલાં—લાઇબ્રેરી રૂમમાં જો. જોઇએ કોઈ નવું માસિક આવ્યું છે?

દેવી—ઘણું કરી દંપતિમિત્ર આવેલું હોવું જોઈએ.

[દેવી જાય છે ટેલીફોનનો બેલ થાય છે.]

લાલાં—એલવ-એલવ હં. આપનું નામ શું? કોણ કૃષ્ણલાલ કે? જી. મ્હારૂં નામ લાલાં-ખુશીથી પધારો. હું અહીંજ છું-વારૂ. સાહેબજી.-ડોન્ટ મેન્શન ઇટ.

[દેવી માસિક લઈ પ્રવેશ કરે છે, લાલાં તેમાંથી કવિતા કાઢી હારમોનિયમ પર બેસે છે, અને વગાડી ગાય છે.]

રાગ-સારંગ તાલ ખેમટો.

સંસાર જો સુધારવાને ચાહો, પ્રથમ નારીને સુધારો.
ધર્મ જો ઉદ્ધારવાને ચાહો, પ્રથમ નારીને ઉદ્ધારો.
નબળું અરધું અંગ ત્યાં ઉન્નતિની શી આશ,
બે પાંખો વીણ પંખીડું ઉડે કેમ આકાશ.
દેશને જો તારવાને ચાહો, પ્રથમ નારીને જ તારો.

(ગાયન પુરૂં થતાં કૃષ્ણલાલ આવે છે. સાઈન સેલ્યુટ કરી ખુરશી ઉપાડી તેની પાસે જાય છે).

કૃષ્ણલાલ—[સેકહેંડ કરી] એ ગુડ ડે મીસ લાલાં.

લાલાં—થેંકયુ.

કૃષ્ણલાલ—હમણાં તો તમારી પરીક્ષા આવવાની છે અને તેથી હું ધારૂં છું કે તમે બીઝી હશો.

લાલાં—જી હા. પરંતુ સખત મહેનત પછી શરિરને હમેશાં જરા વિશ્રાંતિ આપવાની જરૂર હોય છે. તેથીજ સ્કુલટાઇમ પછી હું મ્હારો કેટલોક સમય અહીંજ ગાળું છું. રમત અથવા તો સંગીત એ શરીરશ્રમ ટાળવા માટે ઉત્તમ સાધન છે.

(દેવી બે કપ ચાહ લાવી મુકે છે અને પોતે દુર જઈ ઉભે છે).

કૃષ્ણલાલ—ત્યારે તો મારે તમારી પાસે માફી માગવી જોઈએ, કેમ કે હું તમારા તે આનંદમાં વિઘ્નકર્તા થઇ પડયો.

લાલાં—જી, જરા પણ નહીં: મોકળા મનની વાતો એ પણ એક જાતનો આનંદજ છેને. ટેક યોર ચેર હીયર પ્લીઝ.

[ટેબલ પાસે ખુરસી લેય છે કે જ્યાં ચાહના કપ પડયા છે].

કૃષ્ણલાલ—(ખુરશી ઉપર બેસતે બેસતે) લાલાં લાલાં ત્હમારા સદ્‌ગુણો મ્હને વધારે ને વધારેજ બાંધતા જાય છે.

[હવે પછીની વાતો ચાહ પીતે થાય છે].

લાલાં—મી. કૃષ્ણલાલ!

કૃષ્ણલાલ—લાલાં!

લાલાં—આપણે હજુ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં છીએ.

કૃષ્ણલાલ—હા પરંતુ હવે એકડિયામાં નહીં. ભવિષ્ય આપણી સ્હામે ડોકીયાં કરતું આપણને આપણો માર્ગ સુચવવા અને સ્થીર કરવાની સલાહ આપે છે.

લાલાં—હું ન સમજી.

કૃષ્ણલાલ—પ્રભુએ આપણા ઉપર નાંખેલી જવાબદારી આપણે હવે જલદીજ ઉપાડી લેવી પડશે અને તે વખતે જવાબદારીમાં ભાગ લેનાર

ભાગીદાર, હૃદયની ઇચ્છાઓ—આકાંક્ષાઓને ફલીભૂત કરવામાં મદદ કરનાર સલાહકાર શોધી રાખવાની હવે આપણે જરૂર છે.

લાલાં—આપનું કહેવું હવે હું કંઇક સમજી. પરન્તુ આપ જાણો છો કે હું સ્વતંત્ર નથી. હું એક પિતાની પુત્રી છું, જેણે મ્હારૂં આટલા સ્નેહથી લાલન પાલન કરી, વિદ્યા ભણાવી મોટી કરી છે, મ્હારાં સુખ દુઃખને માટે જેણે પોતાનો જીવ પટકી નાખ્યો છે, તેઓનાથી સ્વતંત્ર રીતે હું કંઇ કરી શકું નહીં.

કૃષ્ણાલાલ—હું આપના પિતા પાસેજ આપની માગણી કરીશ. પરંતુ મીસ લાલાં, તમે જાણો છો કે, મ્હારાં લગ્ન કંઈ તમારા પિતા જોડે થવાનાં નથી. એટલે તમારી ઇચ્છા જાણ્યા વીનાં ત્હમારા પિતાની કબુલાત એ પણ ઇન્કાર કરતાં વધારે ઉત્તમ ન ગણાય, એમ મારૂં ધારવું છે. લાલાં...લાલાં, એક વખત મારૂં ભવિષ્ય ત્હમારે મોઢે જાણવા દ્યો અને પછી હું ત્હમારા પિતાની સમ્મતિ મેળવી લઇશ. યાદ રાખજો મીસ લાલાં, કે મેં મ્હારા હૃદયમાં ચીતરી રાખેલાં મ્હારા ભવિષ્યનાં દરેક ચિત્રોનો માત્ર ત્હમારા 'હા' અથવા 'ના' એ એકજ શબ્દ ઉપર આધાર છે. તો મ્હને નીરાશ ન કરતાં.

લાલાં—આપ મ્હારા પિતાજીને પુછો—

કૃષ્ણાલાલ—(અધીરાઈથી) અને પછી.

લાલાં—(શરમાતે શરમાતે) હું ત્હમારીજ છું.

[બહારથી ઘણાં માણસોની ઘોંઘાટ સંભળાય છે. તેઓ—" પકડો પકડો ગાડી પકડો " એમ બુમ મારતાં જણાય છે.]

લાલાં—[ઘોંઘાટ સાંભળી બારી પાસે ઉભેલી દેવીને બોલાવે છે] દેવી.

દેવી—બહેન.

લાલાં—આ શાની ગડબડ છે ?

દેવી—ગાડીની ઝપટ લાગવાથી કોઈ પડી ગયું લાગે છે અને તેથી માણસોનું ટોળું ભેગું થઈ બરાડા પાડે છે. બીચારો બેભાન થઈ ગએલો જણાય છે.

લાલાં—આપણા હિન્દીઓ પણ કેવા છે, કે સારવારનું તો નામજ નહિ- માત્ર ઘોંઘાટ મચાવવામાંજ શૂરા. (દેવી તરફ ફરી) દેવી, જા જોઇએ;

જો તેઓને શુદ્ધિ વળી ન હોય તો માણસોની મદદથી ઉપાડી લાવ અને પંખો તથા પાણીનો પ્યાલો વિગેરે લઈ આવ.

દેવી—જેવો હુકમ્.

[દેવી જાય છે. કેટલાંક માણસોની મદદથી બેભાન થએલા આણંદજી શેઠને લાવી ઇઝીચેર ઉપર સુવરાવે છે. દેવી ટેબલ ઉપર પાણીનો પ્યાલો, પંખો વિગેરે લાવી મુકે છે. લાલાં તેની સારવાર કરે છે. કૃષ્ણલાલ તેમાં મદદ કરે છે.]

ગોર—બેટી બાપ આને તે મુંબાપુરી કહેવી કે મરણપુરી. બસ હાથમાં જીવ લઇનેજ ચાલવાનું. આમ જુઓ તો કે ટ્રામ આવી, આમ મોઢું ફેરવો તો કે મોટર આવી, ડાબા ખસો તો કે વિકટોરિયાએ સપડાવ્યા, જમણા જાવ તો કે ખટારે ઝપટાવ્યા, ત્યારે હવે ચાલવું કેમ? ભગવાનિયાયે પાંખ પણ નથી આપી, નહીં તો હવે એજ રસ્તો છે કે આકાશમાં ચાલવું........

ગોર—

આવો આવો કોઈ જમીનમાંથી ભોંયરાં ખોદાવો
કે બંધાવો ફુટપાથ કોઈ આકાશે બંધાવો,
યા બોલાવો એડીસનને ને શોધ નવી ચલાવો
બચાવો ગાડીમાં મરતાં માણસને બચાવો.

(કોરસ)

જોયું સ્હામે ત્યાં ટમ ટમ ધમ ધમ ધસતી ટ્રામ આવી
પીઠેથી મોટરનાં ભેં ભેં ભૂંકણું દીધો ગભરાવી
જમણો જાતાં સાયકલવાળે ઘણણ...ઘંટી બજાવી
ડાબો વળતાં પોઇસ પોઇસ પોઇસ બૂમ આવી.

(લાલાંને) કેમ શેઠ શુદ્ધિમાં આવ્યા?

લાલાં—જી હા. શેઠનું નામ શું?

ગોર—આણંદજીભાઇ.

આણંદજી—(લાલાંને) ત્હમારૂં નામ શું?

લાલાં—લાલાં.

આણંદજી—ન્યાતે કેવાં છો?

લાલાં—વાણીઆં. મ્હારા પિતાનું નામ ખીમજીભાઈ.

ગોર—ખીમજીભાઈ! અરે એ તો મ્હારા જજમાન. ત્યારે તમે કોણ લાલભાઈ કે ?

આણંદજી—ખીમજીભાઈ! અરે એ તો મ્હારા નાતીલા છે. ત્યારે ત્હમારા ભાઈનું નામ ખુશાલ કે ?

લાલા—જી.

[ધીમે ધીમે પડદો પડે છે.]

અંક પહેલો—પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—આણંદજી શેઠના ઘરનો ભાગ.

[આણંદજી તેની પાછળ ગોર અને તેની પાછળ આણંદજીનો નોકર પુંજો, એવી રીતે દાખલ થાય છે.]

આણંદજી—એ ગાડીવાળા,મોટરવાળા,ત્રામવાળા, બસ દરેકને ગોળીજ મારવી જોઇયે.

પુંજો—હાં, હાં, હાં, હાં, શેઠ થોડીવાર સબુર કરો.

આણંદજી—કેમ ?

પુંજો—ઉભા રહો, તમારી આસપાસ બખતર વીંટી લઉં, અથવા તો ત્હમારૂં વીલ કરવા કોઈ વકીલને બોલાવી લાઉં, ત્યાં સૂધી એ ગાડીવાળા ને મોટરવાળાઓને ગોળી મારવાનું મુલતવી રાખો. નહિ તો હું શેઠ વીનાનો થઈ જઇશ રે બાપલા.

આણંદજી—(પુંજાને માથે ધપ્પો મારી) રહેવા દે, રહેવા દે; હવે ઝાઝો ડાહ્યલો ન થા. જા, જા, ખુરસી લઈ આવ, જા.

પુંજો—જેવો હુકમ (ખુરસી લઈ આવતે આવતે સ્વગત) કડકડતી પોતાના ઉપર આવી કે કેવા ચુપ થઈ ગયા, અને ગોળીનું નામ પણ ભુલી ગયા. ખરેખર માણસો જ્યારે પોતાના ઉપર કંઈ બને છે, ત્યારેજ બીજાનું દુઃખ જાણે છે. તે વિના જાણતા નથી. સુખીયા પાસે દુઃખીયા પોતાનું ગમે તેટલું દુઃખ રડે પણ તે પોતાના ઉપર પડ્યા વીનાં માનતા નથી.

આણંદજી—મીથ્યા, મીથ્યા, ગોર મહારાજ જગત્ માત્ર મીથ્યા. ભાસ ભાસ જે દેખાય છે તે વસ્તુતઃ સત્ય નહીં પણ ભાસ. જે દેખાય છે પણ નિશ્ચિત નથી, નિશ્ચિત માનવા છતાં પણ જેને માટે ભરોસાપૂર્વક બોલાતું નથી, એવું આ જગત્-જગતની લીલા, જગતનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નહીં પણ બાજીગરની બાજી-મૃગજલ--પ્રપંચ-મોહિની—નાટકવાળાનો થોડા સમયનો વેશ.

પુંજો—(સ્વગત) શેઠને કંઈ આજે સ્મશાનવેરાગ આવેલો જણાય છે. જરૂર ભગત બની બેઠેલો બગલો કાંઇ નવીજાળ ગુંથતો દેખાય છે.

આણંદજી—બસ પ્રપંચ-પ્રપંચ. આ સત્તા, આ સાહેબી, આ મોટાઈ, આ શેઠાઇ એ બધું સત્ય નહીં પણ પ્રપંચ.

ગોર--પણ છે શું ? તે તો કહો.

આણંદજી—(નિઃશ્વાસ મુકી) અફસોસ અફસોસ મ્હારી એકની એક બાયડી.

પુંજો--સબુર-સબુર તો મહને પણ મ્હારાં મરહૂમ શેઠાણી તરફથી કહી લેવા દ્યો કે ઉફ્ મ્હારો એકનો એક ભાઇડો.

ગોર--અલ્યાએ ગધેડા એકનો એક ભાઇડો ન હોય તો શું. ત્હારાં શેઠાણી સતી દ્રૌપદી હતાં કે એક ભાઇડાને બદલે પાંચ ભાઇડા હોય !

પુંજો—તો મ્હારા સીઝર સીગારેટના ચાંદવાળા મેરેજ કંપની લાંબી દેડના કાતરિયા મેનેજર સાહેબ, શું મ્હારા શેઠ કાનુડાના કુળદીપક, નવાબના નબીરા, કે રાજા માણસ છે તે એકની એક બાઇડીને બદલે રાસ રમવાને હજારો યા જનાનખાનાના ખુણામાં પુરી રાખવા સેંકડો બઇરીઓ હોય ?

આણંદજી—અલ્યા એ મુગો મરે છે કે નહીં ?

પુંજો—(મોઢા આડા હાથ દઈ) લ્યો આ મુંગો થઈ ગયો સાહેબ.

આણંદજી—અફસોસ સદ હજાર અફસોસ કે તે મ્હને એકલો અટુલો રવડતો રખડતો મુકી ચાલી ગઈ.

પુંજો—હું પણ એજ અફસોસ કરૂં છું સાહેબ, કે તમને સથવારો કરવા સાથે ન લેતી ગઈ.

આણંદજી—કેમ મુંગો નથી મરતો?

ગોર—નોકર મોઢે ચડાવેલો જણાય છે.

આણંદજી—અફસોસ હવે હું તેને કયાં જોઉં?

પુંજો—યાદ ન હોય તો રસ્તો હું બતાવું-મરીનલાઇન્સની સામે.

આણંદજી—યાદ રાખ જો હવે વચમાં બોલ્યો તો મ્હને રસ્તો બતાવ્યા પહેલાં હું તને જ ત્યાંનો રસ્તો બતાવી દઇશ!

પુંજો—નહીં બોલું સાહેબ હું મુંગોજ રહીશ.

આણંદજી—જુઓને ગોર મહારાજ તે જીવતી હતી ત્યારે મ્હારે અને તેને બહુ સારો બનાવ હતો, એમ તો નથી.

પુંજો—(ગોરને) શેઠ જીંદગીમાં સાચું બોલ્યા હોય તો તે આજેજ!

આણંદજી—પાડોશીઓ કહે છે કે અમોને સુડી સોપારી અને છરી ચીભડા જેવુંજ બનતું હતું. ખોટું શા માટે બોલવું ગોર મહારાજ.

પુંજો—(ગોરને) રાજા હરિશ્ચંદ્ર મરી ગયા ત્યારે સાચું બોલવાનો વારસો આ મ્હારા શેઠને આપી ગયા છે.

આણંદજી—મુંગો મર (ગોરને) જુઓને ગોર, ખરૂં પણ એજ છે કે જ્યારે તે જીવતી હતી ત્યારે તો હમેશાં હમારા ઘરમાં ટર્ક--બાલ્કન યુદ્ધ ચાલતું. તેની જબાનની તલવાર ચારે તરફ વાદ ચલાવતી, તેનાં છાજીયાંના તોપના ધડાકાથી તે રણભુમિ ગજાવતી, મારાં લશ્કરમાં હાહાકાર મચાવતી અને તેની ધાંધલ ધરપચની લશકરી કુચ પાસે મ્હારી આ (શરીર બતાવી) હાડપિંજરિયા લશકરી ટુકડી પીઠ બતાવતી.

પુંજો—અને જો યુદ્ધ જામ્યું તો (આણંદજીની ટાલ બતાવી) આ ઝાડી પીખી મેદાન સાફ બનાવતી અને પોતાનો વિજય ઝુંડો ચડાવતી. કહો મહારાજ, આવો ઉત્તમ સેનાપતિ ગુમાવવાથી કોને દુઃખ ન થાય?

ગોર—થાય ભાઇ થાય.

આણંદજી—ખરૂં છે કે તે મને ધમધમાવતી હંફાવતી—

પુંજો—રાતડે પાણીએ રડાવતી, ચોફાળ ઓઢાડી પોક મુકાવતી.

આણંદજી—હવે જા નહીં તો મુવોજ સમજ (પુંજો "મુવો શેઠ" એમ બુમ મારતો ભાગે છે.)

આણંદજી—તે સતાવતી, રોફ જમાવતી, પણ માણસોના ગુણ તેના મરણ પછી યાદ આવે છે કે તે પોતાના તેજસ્વી મુખથી મારાં અંધારાં ઘરને પ્રકાશિત બનાવતી.

ગોર—હા ભાઈ હા.

આણંદજી—જો તે આજે જીવતી હોત તો આજે પણ હમારી ગડદાપાટું તો ચાલુજ હોત. પણ અફસોસ તે ગઈ.

ગોર—તેમાં ઉપાય શો.

આણંદજી—સદાને માટે ગઈ અને મારા ઘરને અંધારૂં ઘોર બનાવી ગઈ.

ગોર—તો પાછું અજવાળું બનાવો. એક ચીમની ફુટી ગઈ છે તો બીજી વસાવો.

આણંદજી—એ શું કહો છો ગોર મહારાજ. આ ઉમ્મરે તે હવે કંઈ શોભે?

ગોર—ઉમ્મર ! અરે તમારી તે ઉમ્મર પણ શું થઈ છે. તમારા બાંધા ઉપરથી તો તમે જાણે ૪૦-૪૫ વરસના જણાઓ છો.

આણંદજી—હેં ! શું તમે સાચું કહો છો ?

ગોર—તમારા સમ (સ્વગત) તું મરે તેમાં મારે શું નહીં સ્નાન કે નહીં સુતક.

આણંદજી—ઘણું તમે કહો છો તે તો સાચું. પણ—

ગોર—એમાં વળી પણ બણ શું બળ્યું છે (સ્વગત) ઘરડો ઢૂસ મનમાં ભાવે છે ને મોઢું હલાવે છે. (પ્રકટ)—જુઓને પેલા આપણા શેઠ લાલદાસ બુજકકડ પોતાની ૮૫ વરસની ઉમ્મરે પરણ્યા હતા અને તેને એકને બદલે બે છોકરા થયા હતા.

આણંદજી—હા, હા, એક તો એના મરી ગયા પછી દશ મહીને આવ્યો હતો.

ગોર—વળી ડાહ્યાભાઈ ડોઢ ચતુર ૯૦ વરસે પરણ્યા હતા.

આણંદજી—ત્યારે તમારી સલાહ ?

ગોર—હવે સલાહ ને ફલાહ, કહો તો કરૂં કયાંક વાત.

આણંદજી—જુઓને ગોર, તમો કહો છો તો ઠીક. પણ એ શું કામનું કે કન્યા ઉમ્મરમાં આવે, ત્યાં આપણે ઘરડા થઈએ.

ગોર—એમ હોય, એવી કન્યા શોધી કાઢું કે લગન વિવાહ બધું સાથે; પરણી-કે આવી ઘર વસાવે.

આણંદજી—હા. હા. તો તો ઠીક. વારૂ ગોર તમે કહેતા હતાને કે પેલી લાલબાઈ કુંવારી છે.

ગોર—ઓહો તમે પણ બહૂજ ધ્યાન રાખ્યું છે (સ્વગત) કાગડે હંસણી પરમઠીક ધ્યાન રાખ્યું છે, પણ તેમાં આપણે શું? વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરજીનું તરભાણું ભરો (પ્રકટ) હા. હા. છે તો કુંવારી, પણ ખીમજી ખાંધીયો જરા લોભી વધારે છે; આ એની છોકરીને ભણાવી છે એનું કારણ પણ જેમ બને તેમ વધારે પૈસા કઢાવવા એજ છે.

આણંદજી—તો શું થયું; એ પાંચ વધારે, પણ કન્યા તો સારી?

ગોર—એમાં કંઈ કહેવાનું હોય. ભણેલી ગણેલી; મોટા બાલીસ્ટરના કાન કાપે એવી.

આણંદજી—પુંજીયા આ ખુરસી અંદર લઈ લેતો.

(આણંદજી અને ગોર વાત કરતા જાય છે, પુંજો ખુરસી લઈ લે છે).

પુંજો—આ મ્હારા શેઠની પણ હવે મરતે દહાડે મત મારી ગઈ છે. નહી તો પોતાના દીકરાની પણ દીકરી જેવડી ગરીબ કન્યાનો ભવ બગાડવા તૈયાર ન થાય. પ્રભૂ પ્રભૂ ક્યાં બાપના બાપ જેવડો આ આખરીયો અને ક્યાં દીકરીની દીકરી જેવડી તે લાલાં

અહીં વહુજીનો જન્મ થયો ત્યાં વરરાજા દાદા થઈ બેઠા,
અહીં વહુ હુલુલુલુ હાલ થતી, ત્યાં વરરાજા સાઠીમાં પેઠા.
વહુને દુધિયા દાંત ઉગે ત્યાં વરના દાંત પડયા સહુ હેઠા
વરનું અન્ન છુટતું ચાલ્યું જ્યાં વહુના દાંત થયા નથી એઠા.

ગાડી લઈ પગભરે વહુજી મકાનમાં
લાકડી લઇને વર નીકળ્યા ત્યાં ગામમાં.
સમજતાં શીખી વહુ આવી જરી સાનમાં
ધાક પડી અહીં વરરાજા તણા કાનમાં.
રહ્યા નહીં માનમાં, પરણવાને જાનમાં

પડયા છે મેદાનમાં, ત્યાં ગીત થશે કાણુમાં.
ને વહુજી મકાનમાં, કે વરજી મસાણુમાં.
ચિતાની પોલાણુમાં, ને પેલી જહાનમાં.
રામ બોલો ભાઈ રામ.

અંક પહેલો—પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—ખીમજીના ઘરનો પુજાનો ઓરડો.

[ખીમજીએ છાપાં તીલક કર્યાં છે સામે ઠાકોરજી છે. ગળામાં માળા ઘાલી છે અને હાથમાં કાગળીયા છે. એવી રીતે પાઠ કરવા બેઠેલો દેખાય છે.]

ખીમજી—કેશવાયનમઃ માધવાયનમઃ ગોપિજન વલ્લભાયનમઃ (સામે નજર પડતાં ગોરને આવતો જોઈ) ઓહો ! ! કોણ ગોર મહારાજ કે !!! પધારો, પધારો, બાપજી આજે કંઈ આપના પગલાં હમારેત્યાં ! ! ! પધારો. શ્રીકૃષ્ણઃશરણંમમઃ

ગોર—કંઈ નહીં એ તો સ્હેજ; મેં કહ્યું ચાલો આજે જરા ખીમજી ભાઈનાં ઘર તરફ જ લટાર મારીએ.

ખીમજી—(સ્વગત) મ્હારો બેટો કાછડીઓ જાણે હું તો સાવ કીકલો. (પ્રકટ) આપની તો હમારા ઉપર કૃપાજ છે ને, આ તમારા જેવા બ્રાહ્મણના પગને પરતાપેતો હમે ઉજળા છઈએ. શ્રીકૃષ્ણઃશરણંમમઃ શ્રી કૃષ્ણઃશરણંમમં.

ગોર—જુઓને ખીમજી કાકા આ આણંદજી શેઠના ઘર તરફ ગયો હતો...બીચારા આણંદજી શેઠ ઉપર પણ ભારી બની હો આ ત્રીજી.વખત ઘરભંગ થયા હવે તો ચોથી ચોક પુરાવે ત્યારે ખરૂં.

ખીમજી—લક્ષ્મીવલ્લભાયનમઃ (૨) (સ્વગત) દીકરો મ્હારો આવ્યો તો ખરો પોતાના સ્વાર્થની વાત ઉપર. (પ્રકટ) હા બીચારા ઉપર બની તો ભારી શ્રી કૃષ્ણઃશરણંમમઃ

ગોર—એતો કાકા જેનાં પણ નશીબ હશે તેને એવું ઘર મળશે કારણ કે ઘર ખાનદાન.

ખીમજી—એમાં શું કહેવું (સ્વગત) ખાનદાન તો એવું કે સાત પેઢીથી દીવાળાં ફુકતું આવેલું.

ગોર—આબરૂવાન.

ખીમજી—જી હા (સ્વગત) આબરૂ તો રસ્તામાં ઢસડાય છે; હા આબરૂનો કાકો તીજોરીમાં દેખાય છે.

ગોર—ઉદાર, દયાવાન.

ખીમજી—કાં નહીં (સ્વગત) જાણે દાતા કરણનો દીકરો, એરણની ચોરી ને સોઈનું દાન કરનારો.

ગોર—(સ્વગત) મહારો દીકરો ખાંધીયો કેવો જબરો છે. મારે મોઢેજ બોલાવવા માગે છે.હશે (પ્રકટ) ભલા કાકા; આપણી લાલબાઈની ઉમ્મર કેટલી થઈ હશે.

ખીમજી—કોની? આપણી લાલબાઈની?(સ્વગત) બેટમજી ઠેકાણે આવ્યા ખરા (પ્રકટ) લાલબાઈની તે ઉમ્મર શું, આ બે મહિના થયે ચૌદમું વરસ બેઠું; હજુ તો બાળક છે.

ગોર—અરે કાકા તમે સતજુગનું માણસ થઇને આ શું બોલો છો. ચૌદ વરસની એ તે કંઈ નાની કહેવાય જુઓને "આઠ વરસે-ભવેગોરી" આ કન્યાદાનનાં યજ્ઞનું ફળ જતું ચાલ્યું ને

[ખીમજીનો છોકરો ખુશાલ પ્રવેસ કરે છે. અને ગોર તથા ખીમજીને જોઇ ખંચકાય છે.]

ખુશાલ—(ખુણાંમાંથી) હેં ?? આ મેરેજ કંપની લાંબીઢેડના એજંટ સાહેબ અહીં શા માટે પધાર્યા છે? છુપાઈ સાંભળવા દે.

ખીમજી—જુઓને મહારાજ લાલબાના નશીબમાં લખાયું હશે તેમ થઇ રહેશે.

ગોર—એમા થઇ શું રહેવાનું હતું.આણંદજી શેઠનું ઘર કયાં નાનુંસુનું છે.

ખીમજી—લક્ષ્મીવલભાયનમઃ (૩)

ગોર—એ તો સગાંવાહાલાંને જાણે એવા પણ છે કહો તો કંઈ રીત રીવાજની વાત કરીયે.

ખીમજી—એ સું બોલ્યા. સું હમારા ઘરનો એ રીવાજ છે, જુઓને ગોર મ્હારે તો તુલસીને પાંદડે કન્યા દેવી છે. હા આજે થોડું ગણું રીવાજસર હોય......

ગોર--હા, હા, ખુશીથી કહોને; વહેવારની વાતમાં શું ?

ખુશાલ—(સંતાએલી જગ્યાએથી) ઠીક જોડું મલ્યું છે. એક ફાંસીઓ અને બીજો ગળાફાંસુ.

ખીમજી—આપણે તો તુલસીને પાંદડે કન્યાદેવી છે. પણ જુઓને ગોર આ છોકરા ઉપર ખરચ કર્યો હોય તો તે મોટો થઇ કમાઇને ખવરાવે.

ગોર—ખરૂંજ છે તો.

ખીમજી—દીકરી તો પારકું ધન, એના ઉપર કંઇ આપણો હક ઇલાકો છે એટલે આ ચૌદ વરસમાં એની બાર મહીને સવાસો રૂપીયા ખાધ ખોરાકી ગણીયે તોપણ ૧૮૦૦ રૂપીયા તો થયા કે નહીં બાકી જુઓને ગોર-આપણે તો તુલસીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ગોર—હા. હા. એમાં ના કેમ કહેવાય (સ્વગત) ચૌદ વરસની કન્યાં ૧૮૦૦) ૨૦૦૦) માં કંઇ મોંઘી નહીં.

ખીમજી--વળી આ એનેમાટે કરાવેલાં લુગડાં; હમારે એટલીજ બીજી છોકરી છે કે પહેરશે, એનો પણ બારસોક રૂપીઆ તો ખરચ થયોજ હશે એટલે ૩૦૦૦ તો થયા? બાકી જુઓને ગોર-આપણે તો તુલસીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ગોર--(સ્વગત) બેટમજી વધતા ચાલ્યા પણ ૩૦૦૦) કંઈ ખોટા નહીં.

ખીમજી--વળી જુઓને-આ ભણાવી ગણાવી છે, એનો પણ કંઈ આપણને થોડોજ ફાયદો મળવાનો છે? એ તો પરણનારનેજ લાભ. છોકરી તો પારકું ધન, પણ એય કંઇ ખરચ વીના એટલુંજ બને છે. આ ચોપડી છે, આ સીલેટ છે. નિશાળની ફી છે, આજ દિવશ સુધી ૨૦૦૦ તો ખરચાયાજ હશે. એટલે થયા. ૫૦૦૦ બાકી જુઓને ગોર-આપણે તો તુલશીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ગોર--(સ્વગત) આનું ટીપણું તો લાંબુ દેખાય છે.

ખુશાલ—(સંતાએલ જગ્યાએથી) આ કસાઇનું તુલસીનું પાંદડું તો વજનદાર દેખાય છે. જ્યારે ડાકોરજી જેવા ઠાકોરજી સવા વાલ સોનાની વાળીએ તોળાય છે, ત્યારે આનાં તુલસીનાં પાંદડાંનું વજન ૫૦૦૦ તોલા થાય છે. હજુ સાંભળીયે તો ખરા કે વજનમાં કંઇ વધારો જણાય છે.

ખીમજી—જુઓને મહારાજ હમારે ગરીબોને વળી નોકર ચાકર શાના; છતાં લાલબાઇની તબીયત નરમ, તેથી તો ચાકરડી રાખવી પડી છે. એ પણ ખરચ એનોજ ગણાય ને? એના પણ ૨૦૦૦ તો ગણુશોને તો થયા ૭૦૦૦ બાકી જુઓને ગોર—આપણે તો તુલસીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ખુશાલ—(સંતાએલી જગ્યાએથી) પાંદડાનું વજન વધ્યું.

ખીમજી—(ગોરને બોલતો અટકાવી) સાંભળો તો ખરા, આ વ્રત-નિયમ-સૌભાગ્ય માટે ગૌરીપુજન, વરની આયુષ્ય માટે સાવીત્રીવ્રત સમાપન એનો, પણ ૫૦૦ તો ખરચ થયો હશેને? બાકી આપણે તો.—

ગોર—(અધવચ અટકાવી) હા હા પણ બધું કેટલું.

ખીમજી—હવે કંઈ વધારે નથી; ૩૦૦૦ ના દાગીના તો નાતનો રીવાજ છે.

ગોર—એમાં કોણ ના પાડે છે.

ખીમજી—અને ૧૫૦૦ નાં લુગડાં.

ગોર—એતો વરના ઘરની શોભા છે ને.

ખીમજી—ખરૂં પણ છોકરી નાદાન તેથી કયાંક ખોઈ નાખે એટલે એનુંપણ રોકડમાંજ ગણી લેવું સારૂં. તો થયા ૧૨૦૦૦ તેમાં આ માંડવા ખરચ છે, જાનનો ખરચ છે. લગનનો છે, એવો બીજો-જમણ-વાજાં એ પણ ઘરપ્રમાણે તો કરવુંજ જોશેને? એટલે બીજા બે. તો બધા-મળી થયા ચૌદ.

ગોર—ચૌદ હજાર?

ખીમજી—કેમ! એમાં શું? શું હમને દીકરીનો દોકડો કામ આવે તેમ છે? એતો એનાજ થએલા ખરચની વાત થાય છે, બાકી-આપણે તો તુલશીને પાંદડે કન્યા દેવી છે. જુઓને ગોર ભુલ્યા ચૂકયાના ૧૦૦૦ બીજા એટલે પંદરનો મેળ બરાબર. બાકી તો ભુલ ચુક લેવી દેવી છે. આ લગ્ન પ્રસંગ છે એટલે આપની પુજાપાતરી કર્યા વીના પણ કંઈ ચાલે તેમ છે? તમારે માટે રાખવા હોય તેટલા વધારે કહેવા, બાકી જુઓને ગોર—આપણે તો તુલશીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ખુશાલ—(સ્વગત) હં, બુઢ્ઢાએ દલાલના પેટને પણ ડહામ દીધો ખરો.

ગોર—હા પણ કાકા એતો બહુ વધારે થયા કહેવાય.

ખીમજી—તો સ્હું. હમારી છોકરી કયાં એવડી મોટી થઇ ગઇ છે ? આ તો તમને ના ન પડાય એટલે, બાકી હજુ તો નાની છે, હમારે એના દોકડા પણ કયાં ગણાવવા છે–આપણે તો તુલશીને પાંદડે કન્યા દેવી છે.

ગોર—ઠીક છે, ત્યારે વાત કરૂં; પણ મ્હારી દક્ષણા.

ખીમજી—એમાં તે પુછવું હોય ? ઘી ઢોળાય તોપણ ખીચડી માંજ છેને.

ગોર—ત્યારે ચોકઠું નક્કી બેઠું જ સમજો.

ખુશાલ—(જાહેર થઈ) આ છાપાં, આ તિલક, આ પુજા. આ પાઠ, સહુ બગલા ભગત જેવા ઠાઠ, મોઢામાં રામ અને આવાં કાળાં કામ.

ખીમજી—કેમ શું છે ગુલામ, ગોર તમે કંઈ મનમાં ન લાવતા એતો નાલાન છે નાદાન. (ગોર જાય છે).

ખુશાલ—રહેવા દે, રહેવા દે; ઓ પિતા ગરીબ ગાય જેવી કન્યાને ઘરડા કસાઇના હાથમાં સોંપવી રહેવા દે. આ ગુલામી વેપાર છોડી દે.

ખીમજી—ગુલામી વેપાર ગુલામી વેપાર શાનો ? મુર્ખા,—

પુર્વ કેરાં પુન્યથી કન્યા કદી ઘર સાંપડી,
તો જાણવું કે એક મુંબઈબેંક આખી આપડી.

ખુશાલ—ગમે તેમ થાય પણ હું મ્હારી બહેનને એ ઘરડા ધુવડ સાથે કદી પરણવા દેનાર નથી.

ખીમજી—તને પુછે છે કોણ, હું એનો બાપ છું, કંઈ તું એનો બાપ નથી. તું મ્હારો છોકરો છે, કંઈ હું ત્હારો છોકરો નથી.

ખુશાલ—શું તમે લાલબાના બાપ છો ? આ ત્હમારૂં કાળું કામ તો તેમ કહેતું નથી અને હું ત્હમારો છોકરો ? પ્રભુએ મ્હને ત્હમારો છોકરો ન કર્યો હોત. રહેવા દે, રહેવા દે. ઓ કસાઈ બાપ રહેવા દે.

(ગાયન.)

ઓ પીતા પાપી દીકરીને દોકડે સુખ માનમાં,
બુઢ્ઢાને આપી દેમાં રંડાપો કન્યાદાનમાં.

બાપલિયા કાળાં મોંવાળા,
શાને કરતો કર્મો કાળાં;
બીલાડીનાં એ રૂંવાળાં,
હોશે તે પણ લેશે સ્હામું લહાણમાં(૩)-
સાકર તું ગધ્ધાને આપે,
ધન મેળવતો કસાઇ પાપે;
છરી પુત્રી ગરદનપર ચાંપે,
માંડવડો દુહીતાનો બાંધી મસાણમાં (૩)—
રૂંવે રૂંવે તને કીડા પડશે,
ગાત્રગળત કોઢે તુજ ગળશે.
ત્હારી છાતીપર જમડા ચઢશે:
ધખધખતા ખીલા ધાબડશે ચામમાં. (૩)--

(નિર્ભય)

અંક પહેલો—પ્રવેશ ચોથો.

સ્થળ--આણંદજીનું દીવાનખાનું.

[આણંદજી—બહાર જવાની તૈયારી કરતો હોય અને અંગરખાની લાંબી બાંહ ચઢાવતો હોય એવી રીતે પડદો ઉપડતાં દેખાય છે]

આણંદજી—પુંજા-પુંજા........અલ્યા કયાં ગયો પુંજીઆ.

પુંજો—-આવ્યો સેઠ.

આણંદજી—સાંભળ જો હું જરા બહાર જાઉં છું તે થોડાજ વખતમાં પાછો ફરીશ.

પુંજો—વારૂજી.

આણદજી—જો કોઈ પૈસા આપવા આવેને તો દોડતે દોડતે જેમ કુતરા દોડે છે ને તેમ ઝપાટા બંધ દોડતે દોડતે મને મોનજીભાઈને ત્યાં ખબર કરજે પણ જો કોઇ પૈસા લેવા આવે તો કહી દેજે કે શેઠ બહાર ગયા છે આજે આખા દીવસમાં આવવાના નથી.

મોનજી—(આણંદજીના છેલા વાકયો સાથે પ્રવેશ કરી) વાહ શેઠ વાહ હુકમ તો બહુ સારો. પણ નહી તેમાં તમારો વાંક નથી. લેવામાં લક્કડ અને દેવામાં પથ્થર એ તો આજકાલના શેઠીયાઓનો ટ્રેડ માર્ક મનાય છે—ટ્રેડ માર્ક; એમ કાયદો કહે છે.

આણંદજી—(મોનજી તરફ નજર કરી) કોણ મોકાણીયો કે અલ્યા હું તો તારેજ ઘેર આવતો હતો. ચાલ ઠીક થયું કે તુંજ અહીં આવી પહોંચ્યો.

મોનજી—(સ્વગત) આખરીયાની આખર કંઈ મોકાણીયાને સંભાર્યા વીના ચાલે. છેલ્લે તો મોકાણીયોજ આખરીયાની તોલડી ઝાલે એમ કાયદો કહે છે (પ્રકટ) મહેરબાની આજે કંઈ આ ગરીબ ઉપર આટલી કૃપા. શું કામ છે ફરમાવો.

આણંદજી—બેસ બેસ હવે બેસતો ખરો, કહું છું; કયાં માથે વરસાદ પડે છે ? પાઘડી બાઘડી ઉતાર, જરા નીરાતે બેસ, ઠંડો થા. (પુંજાને) પુંજા.

પુંજો—જી.

આણંદજી—હવે હું બાહર નથી જાતો. તું બાહર બેસ કોઇ આવે તો કહેજે કે હું ઘરમાં નથી. મારે આની સાથે પ્રાઇવેટ કરવી છે. જોજે કયાંક અડદારૂં બાફી ન નાખતો, શું કહીશ ? કહે જોઉં.

પુંજો—(સ્વગત) જરાક ફફડાવાદે બુઢ્ઢાને (પ્રકટ.) કોઈ આવશે તો એને કહીશ કે શેઠે કહ્યું છે કે હું ઘરમાં પ્રાઇવેટ કરૂં છું. કોઈ આવે તો એને કહેજે કે શેઠ ઘરમાં નથી. રૂપીઆ આપવા હોય તો શેઠ ઘરમાં છે. રૂપીઆ લેવાના હોય તો શેઠ ઘરમાં નથી. બરાબરને શેઠ.

આણંદજી—બેવકુફ, ગધેડા, કર્યું ને ડોઢું; એટલુંજ ગોખી રાખ કે હું ઘરમાં નથી.

પુંજો—હું તો ઘરમાં છું. તમે ઘરમાં નથી ?

મોનજી—હા. હા. એમજ શેઠ ઘરમાં નથી.

પુંજો—વારૂજી શેઠ ઘરમાં નથી. શેઠ ઘરમાં નથી. શેઠ ઘરમાં નથી.

[પાઠ ગોખતો જાય છે.]

મોનજી--(પુંજો ગયા પછી) હવે બોલો જોઇએ શું કામ છે?

આણંદજી—બહુજ અગત્યનું; બહુજ મહત્વનું.

મોનજી—પણ શું?

આણંદજી—એક કીમતી કામમાં મારે ત્હારી સલાહ લેવી છે. જેની ઉપર આખી જીંદગીનો મદાર, સુખ દુઃખનો આધાર, એવા મહાન વિષયમાં મ્હારે ત્હારી સલાહ લેવી છે.

મોનજી—ત્હમે મ્હને એટલો વિશ્વાસુ માનો છો એ હું મારાં સારાં નસીબ સમજું છું. ખુશીથી પુછો મ્હને જે ખરૂં લાગશે તેજ હું કહીશ.

આણંદજી--પણ યાદ રાખજે; જવાબ આપતાં હા-માં-હા ન મેળવતો. ભીંડી બજારનું મસ્કાનું બજાર મોઘું ન કરી દેતો.

મોનજી—જ્યારે ત્હમે પોતે જ એમ કહો છો......

આણંદજી--(અર્ધેથીજ અટકાવી) હા...મ્હને એ રીંગણાના નોકર મસ્કામાસ્ટરો ઉપર મોટામાં મોટી ચીડ છે, જે કહેવું તે એક ઘા ને બે કટકા; જાણે ફુટેલો ઢોલ.

મોનજી—બરાબર.

આણંદજી-- પણ આજકાલ તો એવા સ્પષ્ટ વકતાઓનો દુકાળ પડી ગયો છે તેથી જ આ ચેતાવવું પડે છે. વચન આપ કે હું જે મ્હને સાચું લાગશે તેજ કહીશ.

મોનજી---લ્યો આ વચન (આણંદજીના હાથમાં તાલી આપવા જાય છે.)

આણંદજી—(હાથ ખેંચી લઈ) એ હાથતાલી નહીં-હાથતાલી નહીં. જેમ કોર્ટમાં સાક્ષીઓ કહે છે તેમ સોગંદ ઉપર કહે કે હું ઇશ્વરને હાજરનાજર જાણી કહું છું કે હું જે બોલીશ તે સાચુંજ બોલીશ.

મોનજી—(બરાબર તેની નકલ કરે છે) બસ હવે તો થયું.

આણંદજી—તો પુછવાનું એટલુંજ કે જો હું લગન કરૂં તો તેમાં કાંઈ ખોટું તો નથી.

મોનજી—કોણ તમે ?

આણંદજી—હા......હું-હું પોતે-આખરીયા શેઠ સાહેબ પોતે પંડે, આ મોકાણીયાના દોસ્ત શ્રી શ્રી શ્રી પાંચ.

મોનજી—ઉભા રહો હું ત્હમને મ્હારો મત આપું તે પહેલા મ્હારે ત્હમને એક વાત પુછવી છે.

આણંદજી—શું ?

મોનજી—પુછવાનું એટલું જ કે હમણા ત્હમારી ઉમર શું થઈ હશે?

આણંદજી—કોની મ્હારી ?

મોનજી—હા—હા ત્હમારી—ત્હમારી પોતાની, આખરીયા શેઠ સાહેબની, આ મોકાણીયાના સાથી શ્રી શ્રી શ્રી પાંચની.

આણંદજી—(ખોટું હશીને) હં......ઉમ્મર ખુમ્મરની તો આપણુને ખબર નથી, પણ હા હજુ મારૂં શરીર તો લઠ્ઠપઠ્ઠ છે. કોઈ દીવસ રોગનું નામ નહીં. ઝાઝું શા માટે ખોટો ઠાંસો સુદ્ધાં નહી.

મોનજી—તે શું ત્હમને ત્હમારી ઉમ્મરની પણ ખબર નથી ?

આણંદજી—નહી; બીલકુલ નહી. શું એવી ઉમ્મર જેવી નજીવી ચીજ યાદ રાખવામાંજ હમે હમારી સ્મરણશકિતનો ભોગ આપી દેવા સરજાયા છીયે.

મોનજી—(સ્વગત) મ્હારો બેટો આતો આપણુને ઉંઠાં ભણાવે છે. (પ્રકટ) સારૂં કંઈ અડચણ નહીં--હવે હું પુછું એટલોજ મ્હને જવાબ દ્યો.

આણંદજી—પુછ.

મોનજી—ત્હમાંરી અને મારી રાજકોટમાં ઓળખાણ થઈ ત્યારે ત્હમને કેટલાં વરસ થયાં હશે. ?

આણંદજી—ત્યારે? ત્યારે તો વીસ બાવીસ.

મોનજી—હં.....ત્યાર પછી ત્હમે રાજકોટ કેટલુંક રહ્યા?

આણંદજી—હશે દશેક વરસ.

મોનજી—અમદાવાદમાં?

આણંદજી—ઝાઝું નહી ફકત પાંચ.

મોનજી—અને આફ્રિકામાં?

આણંદજી—દશથી બાર.

મોનજી—વારૂ ત્યાંથી મુંબઇ કયારે પાછા ફર્યા?

આણંદજી—છપ્પનિયામાં.

મોનજી—છપ્પનિયામાં કે? સારૂં તો લ્યો સરવાળો માંડો. આજે શું ચાલે છે? તોંતેર. છપ્પન અને સતર તોંતેર તેમાં આફ્રીકાનાં દશ તો સત્તાવીશ, અમદાવાદના પાંચ બત્રીસ, આપણી ઓળખાણ પછીનાં રાજકોટનાં દશ બેતાલીશ, તેમાં ત્હમારી પહેલી ઉમ્મર બાવીશ એટલે છાસઠ વરશ તો ત્હમારે પોતાનેજ હિસાબે થાય છે.

આણંદજી--છાસઠ? મ્હારી ઉમ્મર છાસઠ બનેજ નહીં.

મોનજી—બને નહીં શું? એતો તમે આપેલા હીસાબનોજ સરવાળો છે. કાંઇ પરપોટા બેંકના એકાઉન્ટન્ટનો આંકડો નથી અને તે ઉપરથી ત્હમે મ્હારી જે સલાહ માંગી છે. અને જે માટે ત્હમે મ્હારી પાસે સાચું બોલવાના સોગંદ લેવરાવ્યા છે તે બાબતનો ફડચો એક હાઈ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે હું આપું છું કે-"આવી એક પગ ઘરમાં અને બીજો પગ કબરમાં જેટલી ઉમ્મરે ત્હમારે લગન કરવું સારૂં નથી એમ કાયદો કહે છે. કોર્ટ એમ માને છે કે.--

આણંદજી---માઇ લોર્ડ.

મોનજી--"---સાંભળી લ્યો, કોર્ટ એમ માને છે કે લગન કરવું એ કાંઇ બાલકની રમત નથી. જેઓ જુવાન જોધ જેવા હોય છે તેઓ પણ લગન કરતાં સત્તર વિચાર કરે છે તો પછી---

આણંદજી—યોર હંબલ સરવંટ.

મોનજી---હોલ્ડ યોર ટંગ, તમારાજેવા સાઠી બુદ્ધિ નાઠીને પાર થયેલા ચકરમ બુઢ્ઢાએ એ બાબતનો વિચાર કરવો એ પણ મોટામાં મોટી મુર્ખાઈ, ન માફ થઈ શકે તેવી બેવકુફાઇ, હલકામાં હલકી નફટાઇ અને ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું ગધેડાપણું છે માટે કોર્ટ એમ ઠેરવે છે કે ત્હમારે ભુલેચુકે પણ લગન ન કરવાં.

આણંદજી—લ્યો સાંભળો–બાર વરસે બાવો બોલ્યા તોકે ધુળની ધુળ– "લગન ન કરવા–" શાંભળી લે, હવે હું મ્હારો મત કહી દઉં છું કે મ્હેં લગ્ન કરવાનો-પાકકો નિશ્ચય કર્યો છે.

મોનજી—પણ તેથી દુન્યામાં સારૂં નહી કહેવાય. તેઓ હસશે.

આણંદજી--જગતનો તો કાયદોજ છે કે સારૂં કરો તોએ હસે ને ભુંડું કરો તોએ હસે, બીજાનાં છીંટાંજ જોવાં આપણે કયાં જગતના બાપનું ખાવા જવું છે?

મોનજી—વાહવા ત્યારે પછી પુછવુંજ શું, કરો કંકુના, પણ ત્હમે મ્હને પહેલાં એમ કયાં કહ્યું હતું?

આણંદજી—સાંભળ હું જેની જોડે લગ્ન કરવાનો છું તે મ્હને ગમે છે, હું ત્હેને ચાહું છું.

મોનજી—શા માટે નહિં.

આણંદજી—મેં તેના બાપ પાસે માગું કર્યું.

મોનજી—માગુંએ કર્યું?

આણંદજી—માંગુંતો કર્યું પણ તેણે કબુલે કર્યું.

મોનજી—તેણે કબુલે કર્યું?

આણંદજી—હા થોડુંક લક્ષ્મીપુજન કરવું પડશે.

મોનજી—(સ્વગત) લક્ષ્મીપુજન વીના તો ત્હારા જેવા ઘરડા ખુવડને આપે પણ કોણ--(પ્રકટ) હા પણ તે કોણ તે તો કહો.

આણંદજી—તું ખીમજી ખાંધીઆને ઓળખે છે ને આ તેની છોકરી

મોનજી—કોણ! પેલા ગોળીબારવાળા ખપણીયાની બહેન કે?

આણંદજી—હા, હા, તેજ; લાલબાઇ.

મોનજી—(સ્વગત) વાહવા શેઠને કુટુંબ તો બહુ સારૂં મલ્યું છે. મેં મોકાણ માંડી--ખાંધીઓ ખાંધે ચડાવી મસાણે પુગાડશે--ખપણીયો ખપણ જમાવી ચાર થાંભલીનો માંડવો બંધાવસે ત્યારે લાલબાઇ મરસીયાનાં ગીત સાથે આવી ઘર વસાવશે.

આણંદજી—(હસી ચાળા પાળીને) જો સલાહ આપવા નિકળ્યો છે કે "લગનનો વીચાર છોડી દ્યો—અકલનાસમુદર--દોસ્ત મોકાણીયા આ ઉમ્મરબુમ્મરની વાત તો છોડી દે—કેમકે એ ઉમ્મર જેવી નકકામી ચીજ ઉપર વીચાર કરવાની કંઇજ જરૂર નથી. હું છાસઠને બદલે ૭૦ વરસનો હોઉં તો પણ શું થયું? લાવ કોઇ ત્રીસ વરસના જુવાનીયાને મ્હારી સામે લાવ અને પછી જો કે જોરમાં કોણ વધે છે--આજકાલના શીકાફ્ચ જુવાનીયાઓ એના કરતાં તો હું વધારે મજબુત છું (જરા અકડીને) જો ટટાર દેખાઉછું ને?

મોનજી—(સ્વગત) મડમ માફક સ્પ્રીંગનો પટો તો બાંધતો નથીને?

આણંદજી—(દાંતની બત્રીશી બતાવી) જો હજુ તો મ્હારી બતરીસી એમને એમ કાયમ છે.

મોનજી—(સ્વગત) મુંબઈ ગામમાં દાંતના ચોકઠાં–બાંધનાર ડાકટરો ઘણા મળે છે.

આણંદજી—(વાળ બતાવી)જો હજુ આ વાળ પણ કાળા ભમર છે.

મોનજી—(સ્વગત) ગામમાં વાળ કાળા કરવાના કલફનો કયાં ટોટો છે?

આણંદજી—દિવસમાં ચારપાંચ વખત તો ભોજન ઉપર હાથ મારૂં છું.

મોનજી—(સ્વગત) એતો ત્હમારી આમદજ છપ્પનીયામાં છે.

આણંદજી—(મોનજીને ચુપ જોઈ અકડીને) બોલ ત્હને મ્હારા શરીરમાં જરાપણ નબળાઈ જણાય છે? કેમ! બોલતો કેમ નથી? બોબડી બંધ થઈ ગઈ કે?

મોનજી—તમેજ ખરા સાહેબ (સ્વગત) ખર (પ્રકટ) મત આપવામાં મ્હારી ભુલ થઈ; ત્હમારે તો પરણવુંજ જોઇએ.

આંણદજી—હં...પહેલાં મ્હને પોતાને પણ લગ્ન કરવું એ સારૂં નહી એમ જણાતું હતું. હું પોતે પણ લગન કરવાની વીરૂધ હતો પરંતુ તેનાં કારણો જુદાં હતાં. જ્યારે હવે હું મજબુત કારણો સાથે કહી શકું છું કે મ્હારે લગન કરવાંજ જોઇએ.

મોનજી—તે કયાં કયાં સાહેબ?

આણંદજી—સાંભળ એક તો મ્હને સુંદર, સ્વરૂપવતી--ઇન્દ્રની અપ્સરા જેવી સ્ત્રી મળશે. તે મ્હને લાડ લડાવશે. મ્હારા સઘળા કોડ પુરશે--હું થાકીને આવ્યો હોઇશ ત્યારે થાક ઉતારવા મારા પગ દબાવશે. દિવસભરનો કંટાળો દુર કરવા ઝુલે ઝુલાવશે, આનંદ આપી આનંદી બનાવશે. સોના જેવાં છોકરાં આપી બાપ બનાવશે. પણ જોહું નહિં પરણું તો... હુફ...મ્હારા પવીત્ર વંશનો નાશ થશે. પરણવાથી જેમ દીવાથી દીવો થાય તેમ મ્હારા જેવાંજ બાળકો મને થશે, જે આખો દીવસ ઘરમાં કીકીયારી કરતાં મ્હારાં ઘરને લશ્કરી છાવણી બનાવી મુકશે. મ્હને જોતાંજ બાબા બાબા કરી વીંટી વળશે અને પોતાની કાલી કાલી મીઠી મીઠી બોલીથી મ્હારાં દુઃખ ભુલાવશે (છાતીયે હાથ રાખી) ઓ તે સુંદર સ્વપ્નું તે વાતની યાદ આવતાંજ મને જણાય છે કે

જાણે હું ડજન બે ડજન છોકરાંનો બાપ બની ગયો છું. અરે જો જો તેઓ મ્હને--બાબા--બાબા કરતાં વીટી વળ્યાં છે, જો તો ખરો કોઇ મ્હારા કાન તાણે છે. કોઇ મ્હારા વાળ તાણે છે. કોઈ ખાંધે ચઢી બેઠું છે, કોઇ હેઠું છે, કોઇ મ્હને કંઇકંઈ કહે છે, કોઇ મ્હારા ખોળામાં ચઢી મ્હને બોકો દે છે........આનંદ આનંદ આવો આનંદ. શું એ વીચાર છોડી દેવાથી મળવાનો હતો.

મોનજી----નહીં જ કદી નહીં. બસ ત્યારે હવે મ્હારી પકકી–કાળ મીંઢ પથરા જેવી સલાહ છે કે ત્હમારે લગન કરવાં. કાલે કરવાં હોય. તો આજે કરવાં અને આજે કરવાં હોય તો અબઘડી કરવાં.

આણંદજી---(કમર ઉપર હાથ રાખી ઝુકીને) થેંકયુ...હં...હવે કેવું સાચું બોલ્યો. જેમ એક સાચો દોસ્ત સાચો મત આપે તેવોજ આત્હારો સાચો અભીપ્રાય છે.

મોનજી---હાજી, હું મ્હારો આગલો મત પાછો ખેચી લઉં છું અને ત્હમારી લગનની દરખાસ્તને ટેકો આપું છું(સ્વગત) સડેલા થાંભલાનો.

આણંદજી----ત્હમે આવી ઉત્તમ સલાહ આપી તે માટે હું ત્હમારો ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અંક પહેલો–પ્રવેશ પાંચમો.

સ્થળ–ખીમજીનાં ઘર પાસેનો એક ભાગ.

[હાથમાં ફ્રૂટની ટોપલી સાથે આણંદજીનો નોકર પુંજો પ્રવેશ કરે છે.]

પુંજો—તમારો સેવક સાસુ સાથે ફેરા ફરી માના પેટમાંથીજ સિંગલમાંથી ડબલ બની ગયો હતો. પણ શું કહુ ભગવાનિયાને કે તેણે મને તો છોકરો બનાવ્યો પણ સાથે સાથે મ્હારી સાસુને પણ છોકરીને બદલે છોકરોજ આવ્યો, એટલે ઉભા વાંસ ફાટી ગયા અને તમારા સેવક પુંજા પોટાસ સીંગલના સીંગલ રહી ગયા. ધુડ નાખી જાણે એ સાસુ થતીના નામપર. તોય પાછાં બાર વર્ષે બહુચરાજી બોલતાં, આ તમારો

સેવક જરૂર પીઠ પાછળ પુચ્છડું વળગાડી બે પગમાંથી ચાર પગવાળો થાત અને ચતુર્ભૂજ બની જાત. પણ નસીબના એવા બળિયા કે વાવિયે ઘઉં તો ઉગે ઠળીયા. બે પાંચ વરસમાંજ સેવકના માબાપે મોટા ઘરનો મોટો રસ્તો લીધો અને તમારા સેવકે પોતાના દેશને દેશવટો દીધો., પણ હવે તો આપણે પણ જરૂર લગ્નનો વિચાર કર્યો છે. આખરીયા શેઠ લાલાં સાથે પરણે તે સાથે સાથેજ આપણે પણ તેની પેલી બટુકડી ચટુકડી પટલાણી દેવી જોડે માથાં અથડાવવાનો વિચાર ધર્યો છે માટે ચાલ ઘરથાં આ કૂટ પુગાડી આવું અને પછી દેવીને મ્હારા પ્રેમનો પેગામ સંભળાવું.

[એક તરફથી પુંજો જાય છે બીજી તરફથી દેવી પ્રવેશ કરે છે.]

દેવી—

ગયું ખોવાઈ બાલકપણ હવે આવી જુવાની છે.
કહે સહૂ ચેતીને રેહેજે, જુવાની એ દીવાની છે.
કર્યા છે કંઈક ઘર ઉજ્જડ દીવાની એ જુવાની એ.
જુવાનીનો બુરો જુસ્સો બલાએઆસમાની છે.
જુવાની થાય સાર્થક જો, દબાવે તે તણો જુસ્સો,
નહી તો જાણવું કે એ ખરાબીની નીશાની છે.
ભલાં કામો કરો તો તેજ જુસ્સામાં સહુ થાશે,
કમાશો કીર્તી, આખર એજ સાથે આવવાની છે,

[ગાતી ગાતી અંદર જાય છે અને પુંજાને સામેથી આવતો જોઈ]

દેવી—હેં, ઘરમાં ઘુસતાં મુહુર્તમાંજ ગંધકનો ભાઇ પોટાસ દેખાય છે; સાંભળીયે તો ખરા કે એ શું બડબડતો જાય છે.

પુંજો—કોઠી કોઠારમાં, કણના ભંડારમાં, દીવાનખાનું, ડ્રોઇંગ રૂમ રસોડુ કે ખડકીના બારમાં, બધે જોયું પણ કયાંય નહી. અરે ગઈ તો પણ કયાં ગઈ? શું ચકલી બની આકાશમાં ઉડી ગઈ!

દેવી—હેં. આ પુંજીયાજી કોની શોધ ચલાવે છે.

પુંજો—એ દેવીએ પણ એટલું તો જરૂર ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે એનો ભવિષ્યનો થનારો માટી એનાંજ દર્શન કરવાના આશા એ આવે છે અને આણંદજીશેઠના ખોટા હેલપાટા ફિઠાવે છે.

દેવી—લ્યો આ પુંજાનો પુંજો તો ઉડી આપણીજ આંખમાં પડવાનો વિચાર કરે છે ને શું.

પુંજો—દેવીએ કાચી તો નથી. દીવાસળી માફક ભડ લઈ ને ભડકી ઉઠે છે; બોલાવતાંજ વીજળી માફક કડકી ઉઠે છે.

દેવી—પીટયા ભાઇડાઓને તો એમ દાબમાં ન રાખિયે તો કામનું એ શું ? એનુંજ નામ બાઈડી કે મરજીમાં આવે તેમ ભાઇડાને નચાવે, પોતે ધારે તેમ બનાવે, મનમાં ભાવે તોપણ મોઢું હલાવે, એ પોતાને ડોઢ ચતુર માનનારા ભાઇડાઓને બેડલે પાણી ભરાવે.

પુંજો—પણ હવે એને કયાં શોધું ?

[આમ તેમ જુએ છે. દેવી જાણે પોતાને ખબર ન હોય તેમ છુપાવાની જગ્યાએથી અંદર સટકી પછી જાહેર થાય છે.]

પુંજો—લ્યો હમારો મકનો હાથી તો સ્હામેથી ઝૂલતો આવતો જણાય છે ને શું. દેવી, દેવી.

દેવી—(બેદરકારથી) કેમ...શું છે.

પુંજો—(ચાલતી ખટકાવી) પણ જરા ઉભી તો રહે. મ્હારે કંઇક વાત કરવી છે.

દેવી—(બેદરકારીથી) મ્હને ફુરસદ નથી.

પુંજો—લ્યો જાણે ગવંડરના સેક્રેટરી મને ફુરસદ નથી. અરે પણ જરા સાંભળ તો ખરી.

દેવી—નહીં જરા પણ નહીં.

પુંજો—(ખોટો રૂવાબ કરી) તારે ઉભવુંજ પડશે. તારે મારી વાત સાંભળવીજ પડશે.

દેવી—અને ન સાંભળું તો ?

પુંજો—(રસ્તો રોકીને) હું તને જવા દેવાનો નથી.

દેવી—(બીજી તરફ વળી) હું આમથી જઇશ.

પુંજો—(આડો ફરી) તો હું આમ ઉભો રહીશ.

દેવી—આમથી જઇશ.

પુંજો—આમ ઉભો રહીશ.

દેવી—વારૂ. ચાલ એક શરત; જો તું મોઢે એક પણ બોલ ન બોલે તો હું ઉભી રહું.

પુંજો—અરે પણ જો મુંગો ઉભો રહું તો પછી મ્હારે કહેવું છે તે કેમ રહું ?

દેવી—અને તું કટકટ કરી મ્હારો મગજ પકાવે તો પછી હું ઉભીએ કેમ રહું ?

પુંજો—એને બદલે કોઈ બીજી શરત કરીલેને.

દેવી—તો આ ચાલી.

પુંજો—ઉભી રહે, ઉભી રહે; મ્હારે કબુલ છે, કબુલ છે. (સ્વગત) આતો અજબ ફસાયા.

મ્હારે મોઢે માર્યું પ્રેમ તાળું મળે નહી કુંચી એને કેમ ઉઘાડું.

દેવી—

પોપટજી પિંજરે પુર્યા છે સ્વતંત્ર આજ.
જોઇયે કઈ ચુકતીથી રાખે પોતાની લાજ.

પુંજો— **ચુકતી નવી કોઈ કાઢું—મારે મોઢે.**

દેવી—સપડાવ્યો તો છે જબરો, હવે જોઇયે કે શું યુકિત ચલાવે છે.

પુંજો—(સ્વગત) આવ–આવ–ઓ મ્હારી શોધક બુદ્ધી મ્હારા મગજમાં તરી આવ નહીં તો આજે 'પ્રમદા બુદ્ધિ પાનિયે.' માં ગણાતી બાઇડી આ ડોઢ ડાહ્યા મરદને બેવકુફ બનાવે છે (કેટલોક વખત વિચાર કરી) હાં હા ઠીક યાદ આવ્યું.

[ખીસામાંથી બે ચોપાનીયાં કાઢી એક પોતે રાખે છે. અને એક દેવીને આપે છે. તેમજ બે પંખા કાઢી એક પોતાની પાસે રાખી બીજો દેવીને આપે છે.]

પુંજો—(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) હાથમાં રાખેલો પંખો હલાવવો એટલેકે મ્હારે ત્હમારી સાથે વાત કરવી છે.

દેવી—(ચોપાનીયામાં જોઈ) હં..........(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) કમરે હાથ અડાડી પંખો લટકતો રાખવો એટલે કે તમો ગધેડા જેવા જણાઓ છો.

પુંજો—(ચોપાનીયામાં જોઇ) પંખો ખોલી માથે મુગટ માફક ધરવો એટલે કે હું તમને ચાહું છું, માથાનાં મુગટ માનું છું.

દેવી—(ચોપાનીયામાં જોઇ) હં...(ચોપાનિયામાં વાંચે છે) બે દરકારીથી પંખો ખાવો એટલે કે લેપકુના ભાઇ ગળેપડુ. જાઓ. દરીયા કાંઠે જઇ ઠંડી ઠંડી હવા ખાઓ.

પુંજો—(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો ઉઘાડ બીડ કરવો એટલે કે તમે વખત લગાડશો તો હું ગાંડો થઈ જઇશ.

દેવી—(ચોપાનીયામાં જોઈ) હં... (ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો મોઢા આડો ધરી બાડી આંખે જોવું એટલે કે તમે ગાંડા થશો તો હું તમને થાંણે મેડહાઉસમાં મોકલી દઇશ.

પુંજો—(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો છાતીએ ધરવો એટલે કે ઓ મ્હારા કલેજાના કટકા, હું ત્હારા વીનાં એક પળપણ જીવી શકું તેમ નથી.

દેવી—(ચોપાનીયામાં જોઈ) હં... (ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો ગાલે અડાડી હસવું. એટલે કે મરવાનો વખત કોઈ ફુરસદનો લેજો.

પુંજો—(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો મોંમા લટકાવવો એટલે કે વ્હાલી હું ત્હારી ફતેહ કબુલ કરી દાંતમાં તરણાં લઉ છું માટે મને ઝાઝો ન સતાવ.

દેવી—(ચોપાનીયામાં જોઈ) હં ......(ચોપાનીયામાં વાંચે છે) પંખો ડાબે ખભે પાંખ માફક રાખવો એટલે કે શરણાંગત નિર્ભય છે પણ ઉતાવળે આંબા પાકતા નથી.

પુંજો—(ચોપાનીયામાં જોઈ ન બોલવાની શરતનું ભાન ભુલી જઈ મોટેથી બોલે છે) અરે પણ હમણાં શું અડચણ છે.

દેવી– બોલ્યો કે ? તો હું આ ચાલી.

[દેવી જવાનું કરે છે પુંજો મ્હારા સમ મ્હારા સમ કરતો તેનો હાથ પકડી તેને રોકે છે.......]

પુંજો—ત્હારી આંખડીની સબમરિનથી નખરાંની ટોરપીડ
છુડડડડડડડડડડડડ છુટી જેવી
કડડડડડ—કડડડડડ—કડડડડડ—ભૂસ.
મ્હારાં દિલડાંની ડ્રેડનોટ તૂટી તેવી.

દેવી—ડાહ્યોથામાં ડાહ્યલા મુંગો મુંગો બેસ;
ગભરાવી ગુંગળાવવા છોડ નહીં આ ગેસ.
પ્રેમ એરોપ્લેનથી વરસાવી બોલ બોમ્બ.
આજ ધારી શું નારીને લૂટી લેવી—મ્હારી.

અંક પહેલો–પ્રવેશ છઠ્ઠો.

સ્થળ--જાહેર રસ્તો.

આણંદજી—(બોલતે બોલતે પ્રવેશ કરે છે) હા ભાઈ હા; મોટા દાદાઓ મરતે મરતે કહી ગયા છે કે સાત ગરણે ગળીને પાણી પીવું, એટલે આપણે પણ લગ્ન માટે જેટલા મત લેવા લાયક જણાયા તેઓની દરેકની સલાહ લીધી. જેમાં મોનજીની સલાહ તો આપણા મતને મળતી આવી. પેલા લોટમગા શાસ્ત્રીને પુછ્યું ત્યારે તેણે તો ડોકીજ ધુણાવી, પેલા અગરબચ્ચા અંગ્રેજીના ખાં–ને પુછવા ગયો તેણે તો લગનની વાત સાંભળતાજ સરસ્વતી સંભળાવી, મ્હારી જૂની સાળીને પુછ્યું તો તેણે તો લાકડીજ ઉઠાવી. હવે આ વેદાંતવાગીશ વિતંડાનંદ સારા વિદ્વાન ગણાય છે. તેને પુછી જોઉં તે કહે તે ખરૂં. બસ તેના કહ્યા પ્રમાણેજ કરૂં (સ્હામે જોઈ) લ્યો એના ઘરનો આંટો ટળ્યો કારણ કે સ્હામેથી તેજ આવે છે પણ હેં–એ હવામાં કોની જોડે લડાઈ ચલાવે છે.

વિતંડાનંદ—(વીંગમાં જોઈ) ચલ હટ, ગધેડા કયાંયનો; અકલનો ઓથમીર, કાળા અક્ષરને કુટી મારે ને પોતાને કાલીદાસનો કુળદીપક ધારે. બસ ત્હારા જેવાને તો પુછડું પકડી વિદ્વત્સમાજમાંથી હાંકી જ મુકવા જોઇએ.

આણંદજી—હેં...આ પુછડીયા વિદ્વાન કોનું પુંછડું તાણે છે.

વિતંડાનંદ—હા...હા...હું પ્રમાણોથી સીધ્ધ કરી આપીશ. કે તું તદ્દન મૂર્ખ છે–તદ્દન જંગલી છે–તદ્દન ગધેડો–અરે ગધેડાનો પણ ગધેડો લંબકર્ણ છે. તારાનાથ તર્કરત્ન ત્રિભુવન તર્કશાસ્ત્રવિશારદ અને નારાયણ

ન્યાયમૂર્તિના સિદ્ધાંતોને આધારે હું સિદ્ધ કરી બતાવીશ કે તું મૂર્ખ—અતી મૂર્ખ—મૂર્ખરાજ—મૂર્ખ શીરોમણિ છે.

આણંદજી—ઈન્જીનમાં વરાળતો વધતીજ જાય છે. ફાટે નહિ તો સારૂં.

વિતંડાનંદ—બસ મને કોઈ કહે કે તું મનુષ્ય પુરૂષ અને મનુષ્ય નારી જાતીથી ઉત્પન્ન થયો નથી પરંતું ગર્દભ અને ગર્દભીથી જન્મ પામ્યો છે તો તે માનવા હું તૈયાર છું પરંતુ એવું અસત્ય, એવું અસંસ્કૃત, એવું શાસ્ત્રવિહીન અજ્ઞાનપૂર્ણ કહેવું હું કદી માનીશ નહી.

આણંદજી—સંચાની ચાવી આપનારો કોઈ મજબુત મલ્યો જણાય છે કે હજુ સુધી હું તેની પાસે ઉભો છું તેને પણ એ દેખી શકતો નથી (ઢંઢોડીને) પંડિત મહાશય નમસ્તે.

વિતંડાનંદ—ચીરંજીવી નમસ્તે (વળી વીંગ તરફ ફરી) તું બોલ્યો તેમાંનો એક પણ અક્ષર સાચો નથી, હું કદી કબુલ કરીશ નહી—કંઠે પ્રાણ આવતાં પણ નહી. બસ હું મ્હારો મત સીદ્ધ કરીશ. અહીં સ્વર્ગમાં--નર્કમાં, કૈલાસમાં, વૈકુંઠમાં, કયાંય પણ ચાલ અને હું મ્હારૂં કહેવું સાચું છે એમ તને કબુલ કરાવીશ. દરેક સિદ્ધાંતોથી, દરેક પ્રમાણોથી, દરેક શાસ્ત્રોથી, દરેક વ્યાકરણથી, દરેક કોષોથી અરે વાતથી, લાતથી, ઉપાડેલા હાથથી (ભૂલમાં આણંદજી ઉપર હાથ ખેંચે છે આણંદજી ખસી જાય છે, અને શાસ્ત્રી ચક્કર ફરી જાય છે) દરેક રીતથી હું સિદ્ધ કરી આપીશ કે હું કહું છું તે સત્ય છે. લ્યો નિરક્ષર કહે છે આધિ.

આણંદજી—તને આધિ ખાય તને, કંઈ મુદ્દાની વાત તો કરતો નથી ને હનુમાનજીનાં પુંછડાં માફક વધ્યેજ જાય છે. (પકડી ઢંઢોળી) પણ છે શું મહાશય ?

વિતંડાનંદ—મ્હારૂં કહેવું એવું હતું, કેજે શરીર સંબંધી દુઃખો હોય તેને વ્યાધીના શબ્દથી જણાવવામાં આવે છે. આધિના શબ્દપ્રયોગથી નહીં આ આધિ અને વ્યાધિના મધ્યમાં જે મહદંતર છે તે એજ કે આપણને જ્યારે ક્યાંય કંઈ પણ લાગે છે ત્યારે; અથવા તો કંઈ રોગ થાય છે ત્યારે આપણને વ્યાધિ થએલો કહેવાય, પરંતુ જ્યારે આપણા મન ઉપર કંઈ દુઃખની છાપ પડે, એટલે કે લાગણીના બોજાથી જે

દુઃખનો ઉદ્‌ભવ થાય તેને આધિ એ શબ્દાભીધાનથી ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે સર્વ સિદ્ધાંતોથી તે સત્ય છે, ત્યારે મ્હારા દેખતાં એ બન્ને શબ્દોનો શંભૂમેળો કરે, ભાષાનું કચુંબર કરી એકની પાઘડી બીજાને માથે બેસાડવાની તજવીજ કરે. એ એક પ્રમાદ--મહાન પ્રમાદ છે (વાત કરતે કરતે વીંગ તરફ જોઈ) જા-જા-મૂર્ખ જા--શબ્દકોષ-શબ્દાર્થ સિંધુ—શબ્દરત્નભંડાર અને અમરકોષનાં પાનાં ઉથલાવી જો એટલે તને જણાશે કે તું મોટો મૂર્ખ છે—અને હું મોટો વિદ્વાન છું.

આણંદજી—આપ જે કહો છો તે સોળ આના અને એક પાંછેરી છે. બસ તે મૂર્ખમાં કંઈ પણ જ્ઞાન નથી (વીંગ તરફ) મૂર્ખ ગધેડા શાસ્ત્રીજી શાસ્ત્રવિશારદ વિતંડાનંદ વિદ્યારત્ન જેવા વિદ્વાન—મહાન વિદ્વાન—વિદ્વતશીરોમણિ વિદ્વતસમાજશીરોભૂષણની સ્હામે થતાં કાંઇ વિચાર કરતો નથી ? બસ હું નક્કી કહું છું, કે ત્હારામાં અક્કલનો છાંટો પણ નથી. (શાસ્ત્રીને) શાસ્ત્રી બાવા--જાવા દ્યો એવા મૂર્ખ ઉપર આપે વધારે ધ્યાન ન રાખવું જોઇયે, એવા તો આપની ક્ષમાને પાત્ર છે.

વિતંડાનંદ—ક્ષમસ્વ--ક્ષમસ્વ--ક્ષમસ્વ સત્ય છે. 'ક્ષમા વીરસ્યભૂષણમ.' જૂઓને એ તો મને જરાક ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો હતો; પણ તે યોગ્ય હતો, ન્યાય પુરઃસર હતો, થવા સ્થાનેજ હતો.

આણંદજી—(સ્વગત) વળી ભમરીઓ વા ઉપડવાનો થયો કે શું ? (પ્રગટ) હશે, ગઈ તિથી તો જોશી પણ ન વાંચે. પણ હવે જરા કંઈ મારૂં તો સાંભળો.

વિતંડાનંદ—બહુ સારૂં, બોલો. (આણંદજી બોલવા જાય છે ત્યાં અધવચથીજ અટકાવી) પણ સાબુર—જરા સાબુર--પહેલાં આપ એ જણાવો કે તમે કઈ વાણીથી પ્રશ્ન કરશો.

આણંદજી—કઇ વાણીથી ! એટલે ? આ ગોખલા જેવા મોઢામાં રહેલી જોડાની સગથળી જેવી ચામડાની વાણીથી. કંઈ ભાડુતી થોડીજ લાવવાનો હતો. મારા પ્રશ્નો હું કંઈ ફોનોગ્રાફની ચુડીમાં કે ગ્રામોફોનની પ્લેટમાં ઉતારી લાવ્યો નથી.

વિતંડાનંદ—(હસીને) કેવું અજ્ઞાન. હું તો એમ પુછું છું, કે કઈ વાણીથી-એટલે કઈ સરસ્વતીમાં, કઈ ગીરામાં, કઈ ભાષામાં, તમે જે પ્રશ્ન કરવાના છો તે શું સંસ્કૃતમાં કરશો ?

આણંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—શૌરસેનીમાં ?

આણંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—પાલીમાં ?

આણુંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—દ્રાવિડીમાં ?

આણુંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—માગધીમાં ?

આણુંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—સિંહલીમાં ?

આણંદજી—નહીં.

વિતંડાનંદ—ત્યારે શું શૌરસેનીમાં ?

આણંદજી—નહીં નહીં ને નહી-ગુજરાતીમાં; આ તહમારી સામે ઉભો ઉભો બોલું છું તે ગુજરાતીમાં.

વિતંડાનંદ—(મોઢું મરડી ભવાં ચડાવી) શું ગુજરાતીમાં ?

આણુંદજી—હા. હા. મ્હારી માતૃભાષા ગુજરાતીમાં.

વિતંડાનંદ—(આણુંદજીની પીંખડી પકડી તેને બીજી બાજુ ઉભો રાખે છે) બસ તો આ બાજુએ આવો, કારણ કે આ તરફનો કાન માત્ર પ્રાચીન સરસ્વતી માટે જ છે. એવી આધુનિક "સું સાં પૈસાચાર" જેવી ગુજરાતીભાષા માટે આ તરફનો કાન છે,

આણંદજી—(સ્વગત) લ્યો ભાષા માટે પણ કાન ઉપર ટ્રેડમાર્ક જણાય છે તેથીજ ગામમાં વેદીઆં ઢોરને નામે ઓળખાય છે.

વિતંડાનંદ—હવે ખુશીથી બોલો.

આણુંદજી—જુઓને પંડીતજી મ્હારે એક કામમાં આપની સલાહ લેવી છે તેથીજ હું આપ પાસે આવ્યો છું.

વિતંડાનંદ—(તેને બોલતો અટકાવી) જરા સબુર-જરા સબુર-આણંદજી શેઠ; ત્હમારે આ ત્હમારી બોલવાની પદ્ધતિમાં જરાક ફરક કરવાની જરૂર છે. આ સર્વ જગત મીથ્યા છે, સ્વપ્ન પ્રમાણે માત્ર ભાસ સમાન છે, વેદાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈપણ વાત નિશ્ચયપૂર્વક બોલવી નહીં કેમકે સર્વ સંદેહમયજ છે, તેથીજ કહું છું કે આ તમારા બોલવાની પદ્ધતીમાં ફરક કરવાની જરૂર છે. " હું આવ્યો છું" એમ જે તમે કહો છો, તેને બદલે એવું કહેવાની જરૂર છે કે -હું આવ્યો છું એવો મને ભાસ થાય છે.

આણંદજી—એટલે! અમુક ચીજ ખાસ હોવા છતાં, અને નજરો નજર જોવા છતાં, એમ બોલવું કે મને ભાસ થાય છે?

વિતંડાનંદ--હોવું કે ન હોવું, જોવું કે ન જોવું-એમાં કાંઈ તાત્પર્ય નથી યથા-મૃગજલ દેખાય છે છતાં હોતાં નથી; વાયુ હોય છે છતાં દેખાતો નથી.

આણંદજી--એટલે! શું હું હાથ, પગ, નાક, કાન, સાથે સાડા પાંચ ફીટનો માણસ અહીં આવી, તમારી સામે ઉભો છું અને ત્હમારી જોડે વાત કરૂં છું તે શું સાચું નથી?

વિતંડાનંદ—એ ગહન વેદાંતનો વિષય છે; કે સંદેહ છે?

આણંદજી—ત્યારે શું હું અહી આવ્યો નથી? અને તમે મારી જોડે વાત પણ કરતા નથી?

વિતંડાનંદ—કેવું અજ્ઞાન, કેવુ અજ્ઞાન, તેમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ. મ્હને એવો ભાસ થાય છે કે ત્હમે અહીં આવ્યા છો; અને મને એવો ભાસ થાય છે કે હું તમારી જોડે વાત કરૂં છું.

આણંદજી—(કંટાળીને) પંડિતજી હવે એ તમારી મીથ્યા ને ભાસની મશ્કરી મુકોદ્યો, અને હું પુછું તેનો સીધે સીધો જવાબ દ્યો. જુઓને મારો લગ્ન કરવા વીચાર છે.

વિતંડાનંદ—હશે.

આણંદજી—તેથીજ હું આપ પાસે આવ્યો છું.

વિતંડાનંદ---એવો મને ભાસ થાય છે.

આણંદજી--હું જેની જોડે પરણુનાર છું તે સ્ત્રી જુવાન છે, સ્વરૂપવાન છે.

વિતંડાનંદ--શક્ય છે.

આણંદજી- -જો કે તેના બાપે કબુલ કર્યું છે.

વિતંડાનંદ—અશક્યં નથી.

આણંદજી—પણ આપને પુછવાનું તો એટલુંજ કે હું લગન કરૂં તેનું પરિણામ સારૂં થશે કે ભુંડૂં ?

વિતંડાનંદ—એમાંથી એક જરૂર થશે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહીં.

આણંદજી--(સ્વગત) લ્યો ; આતો પેલા લોટમગા શાસ્ત્રીના પણ માથાનો નીકળ્યો (પ્રકટ) પંડીતજી, મારો પુછવાનો હેતુ એજ છે કે એ લગન સુખદાઈ નીવડશે કે ?

વિતંડાનંદ---બની શકે.

આણંદજી--તેનું પરીણામ ખરાબ તો નહી આવે ?

વિતંડાનં---ન બનવા જેવું કાંઈ નથી.

આણંદજી----મ્હારી જગ્યાએ તમે હોય તો શું કરો ?

વિતંડાનંદ---નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

આણંદજી--- ત્યારે હવે મારે લગ્ન કરવાં કે નહિ ?

વિતંડાનંદ---યદભાવીનતદ્‌ભાવી ભાવીચેન્નતદન્યથાભવતી.

આણંદજી---(સ્વગત) ઉભો રહે બચ્ચા હમણાજ આ ત્હારૂં ભાવીને વેદાંત ફેદાંત ભુલાવું છું.

[આંસપાસ જોય છે ત્યાં એક લાકડીનો કકડો મળે છે તેથી વિતંડાનંદને પીટે છે.]

વિતંડાનંદ ---અરે અરે અરે પણ આ શું કરે છે મ્હારા જેવા વિદ્વાન મહાન વિદ્વાનને આમ મારે છે ?

આણંદજી---(આગળ બોલતો અટકાવી) પંડીત મહાશય એ તો હું તમારી સલાહની ફી આપું છું. પણ જરા સબુર-જરા સબુર આ ત્હમારી બોલવાની પદ્ધતીમાં જરા ફરક કરવાની જરૂર છે. તમે કહ્યું કે મારે છે, પણ વેદાંતમાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ વાત નિશ્ચયપૂર્વક ન બોલવી એટલે ત્હમારે એમ કહેવાની જરૂર છે કે--તું મને મારે છે એવો મને ભાસ થાય છે.

વિતંડાનંદ—અરે અરે અરે પીઠ પીટીને ઢોકળાં જેવી કરી નાખીને.

આણુંદજી—બની શકે. [વળી મારે છે.]

વિતંડાનંદ—(પીઠ બતાવી) દેખતો નથી આંધળો છે?

આણુંદજી—(મારીને) ન બનવા યોગ્ય કાંઈ નથી.

વિતંડાનંદ—જો તારા મારવાથી (પીઠ બતાવી) આ શળ ઉઠ્યા છે.

આણુંદજી—(મારીને) શક્ય છે.

વિતંડાનંદ—હું પોલીશ ચોકી ઉપર જઈ ફરીયાદ કરીશ.

આણુંદજી—(મારીને) અશક્ય નથી.

વિતંડાનંદ—હું તને પોલીશમાં પકડાવી કોરટમાં ઉભો કરીશ.

આણુંદજી—(મારીને) નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહીં.

વિતંડાનંદ—ત્યાં તને શજા થશે, તને ચાંચડ મારવા તથા પથ્થર ભાંગવા વગરભાડાની કોઠડીમાં મોકલવામાં આવશે.

આણુંદજી—યદભાવીનતદ્‌ભાવી ભાવીચેન્નતદન્યથાભવતી.

વિતંડાનંદ—મૂર્ખ, ગધેડા, બેઅક્કલ, જા—તું પેલા આધિ અને વ્યાધિનો શંભૂમેળો કરનાર મૂર્ખ કરતાં પણ વધારે મૂર્ખ છે, વધારે ગધેડો છે, તદન બેઅક્કલ છે, અને હું–વિદ્વાન, મહાન વિદ્વાન, વિદ્વત-સમાજશીરોભૂષણ, પંડીત, શાસ્ત્રી, વેદાંતી વિતંડાનંદ વિદ્યારત્ન છું.

(બડબડ કરતો ચાલી જાય છે.)

આણુંદજી—લાકડીના આટલા ઝપાટા ખાધા તો પણ સીધો જવાબ ન આપ્યો તે નજ આપ્યો. મૂર્ખ ક્યાંયનો, શ્લોકનું તાત્પર્ય અથવા તો તે લખનારના મૂળ ભાવને જાણ્યા વીના, માત્ર અક્ષરોને વળગી રહી અર્થનો અનર્થ કરી આવા પોપટપાઠી મૂર્ખાઓએજ શાસ્ત્રી અને પંડિતના નામને વાયડું કરી વેદીયાં ઢોરની ઉપમા અપાવી છે અને આંડાગામમાં બેતેરશ જમાવી છે.

[જાય છે.]

અંક પહેલો—પ્રવેશ સાતમો

સ્થળ-ખીમજીના ઘરનું દીવાનખાનું.

લાલાં—

ઢીંગલા ઢીંગલીને જેમ વરાવે વહુવર બનાવે
બચ્ચાં રમતાં ખોટાં પરણાવે—
માબાપો લગ્ન તેમ ઠરાવે ઓઠાં ભળાવે
લગની વીનાં લગન કયમ કહાવે
હાથતો મેળાવ્યા પણ ત્યાં દિલનો મેલાપ કયાં છે
અગ્ની પ્રકટાવ્યો ઘીથી હૃદયસ્નેહ તાપ કયાં છે
ફેરા ફોગટનાં છો ફેરાવે ટાંગા થકાવે
દિલની ચોરી ચોરી બતલાવે.

ખુશાલ—મેં મ્હારાથી જેટલા સમજાવાય તેટલા બાપાને સમજાવ્યા, પણ તેઓ તો એકના બેજ થતા નથી.

લાલાં—ત્યારે હવે શું કરવું, શું આણંદજી જોડે પરણી જીવતાંજ મરવું?

ખુશાલ—હું એમ ધારૂં છું કે શરમને કોરે મૂકી તું પણ બાપા પાસે એકવાર ત્હારો ખુલાશો કરી નાખ.

લાલાં—અને કદાચ એમાં ન ફાવ્યાં તો?

ખુશાલ—તારે ખાતર ગમે તે સાહસ કરવું પડશે તે કરીશ. પણ એ મસાણીયાં મુડદાં સાથે તો તારાં લગ્ન થવા નહીંજ દઈશ. હજુ એકવાર તું સમજાવી જો, પછી જો પિતા પોતાનો ધર્મ નહી જાણે તો આપણે તેની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરવાથી ગુનેહગાર નથી, પ્રભુના ઘરનાં સજા-વાર નથી.

લાલાં—પણ આપણે શું કરીશું?

ખુશાલ—મોનજી સોલીસીટરને અને એ આખરિયાને મીત્રતા છે તેઓને મળી આ લગ્ન તોડી પાડવાની યુક્તિ કરીશ અને તેમાંએ ન ફાવ્યાં તો તારે ખાતર ગમે તે સાહસ કરીશ.

લાલાં—પ્રભુ ત્હારૂં કલ્યાણ કરે ભાઈ.

ખુશાલ--જો સ્હામેથી બાપા આવે છે માટે તું પણ તેને કહીજો; હજુ એક વખત કિસમત અજમાવી જો.

ખીમજી—કોણ દીકરી લાલાં? તું અહીંજ છે કે? આ તારે માટે–

ખુશાલ—હા–હા–બ્હેન અહીંજ છે અને તે આ લગા વિષે તમારી જોડે કંઈ વાત કરવા માંગે છે.

લાલાં--બાપુ.

ખીમજી—(સ્વગત) ખુશાલીએ અહીં પણ સળગાવી લાગે છે, માટે વાત ઉડાવવાની જરૂર છે. (પ્રગટ) ગાંડીરે ગાંડી ત્હારૂં સુખ જોવું એતો હમારી પહેલી ફરજ છે અને તે પ્રમાણે તને સુખી કરવા માટેજ મેં આ આણંદજી શેઠ જોડે ત્હારા વીવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

લાલાં—અને તમે એમ માનો છો કે હું સુખી થઇશ?

ખીમજી--છોકરી ઘેર રડતી ન આવે એ માબાપોએ પહેલાં જોવું જોઇયે.

લાલાં—(નીચું જોઈ) બાપુ એક પુત્રી પિતાને શું કહી શકે? પણ શું ત્હમે એમ કહેવા માંગો છો કે આ આખરિયા સાથે લગન કરી મ્હારૂં મોહોડું હસતું રહેશે?

ખીમજી--અમારે જોવું જોઈએ તે તો બધુંએ જોયું છે.

ખુશાલ—હાબાપાએ પોતે જોવું જોઈએ તે તો તેઓએ બધુંએ જોયું છે. એટલે કે પોતાનું હરામનું હોજરૂં ભર્યું છે.

ખીમજી--ચુપ હરામખોર આ મારી ગરીબ ગાય જેવી છોકરીને પણ બગાડનારો તુંજ છે.

ખુશાલ---અને તે ગાયની ગર્દનપર છુરી મુકનાર તે તમે છો–પોતાનું હોજરૂં ભરવા તેના અવતારની ધુડધાણી કરનાર તે તમે છો.

ખીમજી--મુંગો મર 'માળાં કુંભાર કરતાં ગધેડાં ડાહ્યાં' (લાલાંને પટાવીને) જો દીકરી લાલુ તું તો મ્હારી ડાહી દીકરી છે; એને ગધેડાને શું ખબર પડે. એને હજી સંસારનો વા વાયો નથી એટલે એ શું જાણે કે દુન્યામાં શાની જરૂર છે, સંસારમાં કેમ રહેવાય છે, તું તો શાણી છે; જોને ત્હારા સુખ માટે તો મેં એ ઘર જોયું છે કે જ્યાં–સાસુનું સાલ નહી, નણંદની ટોંક નહી, જેઠનો જુલમ નહી, દેરનો દોર નહી, બસ તું એકલીજ ઘરની રાણી. વળી લુગડાં, લતાં, ઘરેણાં, ગાંઠાં, જે મનની હોંશ હોય તે દરેક પૂરી પડે.

લાલાં—બાપુ બાપુ આપે મને વિદ્યાનાં વસ્ત્ર અને જ્ઞાનનાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં છે, તો પછી મારે તે ભૌતિક ઘરેણાંની જરાપણ જરૂર નથી.

ખીમજી—-ગાંડી છે ગાંડી. આ દુન્યાજ દમડાની છે. એ પાસે હોય તો પાંચ જણાં પુછતાં આવે. આણંદજી શેઠને પરણવાથી તું શેઠાણી થઇશ, સહુ ત્હારા પગ પૂજતા આવશે, બા, બા, કરી બોલાવશે, ત્હારા મોમાંથી અરધો બોલ પડયો કે આખું કામ બજાવશે, વળી ગાડી, ઘોડા, વાડી, બંગલા, કોઈના બાપની દરકાર તો નહીં અને પેલો કૃષ્ણલાલ ભુખડી બારસ.

ખુશાલ—જો મ્હારો મત પુછો તો લાલાં બહેન માટે એજ યોગ્ય છે. કેમકે તે ભણેલો ગણેલો અને વિદ્વાન છે.

ખીમજી—(ચાળા પાડીને) 'વિદ્વાન છે' તે શું વિદ્યાનાં બટકાં ભરાય છે? અરે વિદ્યાવાળા તો ગામમાં ઢેઢે પીટાય છે. કઇક બ્રીફલેસિયા બારિસ્ટરો હાઈકોર્ટના ઓરડામાં અમથાજ આંટા ખાય છે. ડાકટરો માંખ મારતા ખુરસી તોડતા જણાય છે. વકીલો વંટોળીએ ચઢી હવા ખાય છે અને મેટ્રીક તથા ગ્રેજ્યુએટ પંદર રૂપરડીના પગારે ધક્કેલા ખાયછે. ગધેડા એટલું પણ નથી સમજતો કે કાલ સવારના તે મરી જાય તો મારી લાલાં શું ખાય?

ખુશાલ—વાહ-વાહ-જવાબ તો બહુ સારો શોધી કાઢ્યો કે એ જુવાન જોધ જેવો આ દુનિયામાં મરવાજ આવ્યો છે અને આ ત્હમારા ઘરડા ખુવડે અમરપાટો લખાવ્યો છે. પરણાવવા પહેલાંજ પુત્રીના રંડાવાના વીચાર, પુત્રી ઉપરના સ્નેહનો એ પણ અજબ ચમત્કાર!

ખીમજી—મુંગો મર મુંગો ડહાપણના ભંડાર.

લાલાં—બાપુ પણ ત્યારે મ્હને પરણાવો નહી તો શું જેટલા જન્મ્યા છે તે તો બધાજ મરવાના છે. આ દુન્યામાં જે કોઈ આવ્યા છે તે સહુ કોઇ કુચ કરવાના છે. માટે આપની તથા પ્રભુની સેવા કરી મીરાં માફક અખંડ બ્રહ્મચર્ય રાખી જીવન ગુજારવું એ શું ખોટું છે.

ખુશાલ—આ ઘરડા ખુવડ સાથે પરણી અવતાર બોળવા કરતાં એ વધારે ઉત્તમ છે.

લાલાં—

ભણાવી ગણાવી સંસ્કારી બનાવી
હવે ફુરી મુકો ન ગળે તાત,
મનડું મુંઝાય પણ ન શરમે બોલાય મુખે
તાત પાસ અજુગતી એ વાત.
દીકરી ને ગાય તેતો દોરે ત્યાં દોરાએ,
સોંપે નિજ કાય પુત્રી પરવશ પરઇચ્છાએ,
પણ અંતર ભડકા જીવન સુધી ન હોલાએ,
મનડું ના માને ત્યાં કેમ શરીર સોંપાએ.
જીવતે ન મારી કરો તાત દેહઘાત. —ભણાવી.

ખીમજી—બસ આજ તમે બન્નેએ સાથે મળી મને કંટાળોજ આપવો ધાર્યો છે તો હું તમને સાફ કહી દઉં છું કે મેં જે કાંઇ વચન આપ્યું છે તેમાંથી હું કદી ફરવાનો નથી, તમારૂં કહ્યું કદી કરવાનો નથી.

ખુશાલ—થોડામાં એટલુંજ કહી દ્યો ને કે મારો સ્વાર્થ હું કદી વીસરવાનો નથી.

ખીમજ— બાપ જોડે આ વરતાવ ?

ખુશાલ—તેની ભુલ સુધારવા માટે.

ખીમજી—શીક્ષણ આપ્યું તેનો આ બદલો ?

ખુશાલ— બહેનને ઉગારવા માટે.

ખીમજી—તું નાદાન છે. દુન્યાને જાણુતો નથી.

ખુશાલ—ધર્મ સચવાતો હોય તો દુન્ગાને હું માનતો નથી.

ખીમજી—યાદ રાખ ત્હારી જીદ તને ખુવાર અને હેરાન કરશે.

ખુશાલ—તો ત્હમે પણ યાદ રાખો કે ત્હમારો સ્વાર્થ આ અને પેલી બન્ને દુન્યામાં તમને બદનામ કરશે.

ખીમજી—તું ગમે તે કહે પણ મ્હારા ઠરાવથી હું કદી નહી ફરીશ.

ખુશાલ—એમ તો તમે ગમે તેમ ધારો પણ હું તો મારૂં ધાર્યું જ કરીશ.

ખીમજી—હું પણ જોઉં છું કે તું ત્હારૂં ધાર્યું કેમ કરે છે.

ખુશાલ—અને હું પણ જોઉં કે આખરિયો લાલાંને કેમ વરે છે.

ખીમજી—એ બન્નેજ વરસે અને તું ત્હારી આંખથી જોશે.

ખુશાલ---લાલાં અને કૃષ્ણલાલજ વરશે. અને આખરિયો પોક મૂકી રોશેઃ

લાલાં---બાપુ, ભાઈ.

અંક બીજો–પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ–મોનજી સોલીસીટરનું ઘર.

મોનજી— પ્રથમ મોનીટર બન્યા, ને પછીથી માસ્ટર બન્યા,
કોઇ તો ડૉકટર બન્યા, ને કોઇ બારીસ્ટર બન્યા,
પ્રોપ્રાઇટર ડાઈરેકટર, એડીટર પ્રીન્ટર બન્યા,
અમે સોલીસ્ટર બન્યા, જે કોઈ બન્યા ટરટર બન્યા,
કામે મોળા વાતે પહોળા આજ છે ઘર ઘર મહીં,
હીન્દનું જે જાય છે તે જાય છે ટરટર મહીં.

(ખુશાલને આવતો જોઇ.) ઓહો કોણ ખુશાલ કે, કેમ, આજે કંઇ તારે અહીં આવવું પડ્યું ?

ખુશાલ---આપને જરાક વીનતિ કરવાની છે. તમને ખબર તો પડીજ હશે કે તમારા મિત્ર પેલા આખરીયા શેઠ લગન કરવાના છે.

મોનજી---હા તે તેનું શું ?

ખુશાલ—મારી એવી ઇચ્છા છે કે તે લગ્ન બંધ રહે તો સારૂં.

મોનજી—પણ તારા બાપાએ તો કબુલ કર્યું છે ને ?

ખુશાલ---હા--પરંતુ હું અને લાલાં બહેન તેમાં સમ્મત નથી. માટે મારી આપને અરજી છે કે તમારે શેઠને સમજાવવા અને એ કામથી અટકાવવા.

મોનજી—મારે તે બાબતમાં આખરીઆ જોડે વાત થઈ ગઈ છે અને હું ધારૂં છું કે તેને સમજાવવા જવું એ પત્થર ઉપર પાણી, ભેંસ આગળ ભાગવત ગાવા જેવુંજ છે.

ખુશાલ—મેં નિશ્ચિય કર્યો છે કે તે નહી માને તો હું તેનું ખુન કરીશ. પણ આ લગ્ન તો નહીંજ થવા દઇશ. એ બુઢ્ઢાનાં લગ્ન તો

ચીતાબાઇ જોડેજ થાશે, તેના લગ્નમાં મંગળગીતને બદલે મરસીયા જ ગવાશે, દરેક સ્ત્રીઓ રાગડા તાણીને ગાશે કે----

આગળ કાપ્યાને પાછળ મોર્યા
વચમાં ઘરડા વરની લોથું રે ઘોડી આઠપગાળી
ચાર ચાર આખરીયા વરને ખાંધો દઈ ચાલેને
પાંચમો રે લેશે હાથે તોલડી
પાછળ જાનડીઓ ગીતો ગાશે શૂરમાં
હાય લાડડા * * *
વરને હાથે મીંઢળને મરડા શીંગી
હાંરે વરને વળી ઓ જોશે રે ધીંગી ધીંગી
હાંરે વરને ખપાટીયાં જોશે દશબાર
હાંરે વરને બાંધવા સીંદળી શેર ચાર
હાંરે વરને...

મોનજી—જોજે અલ્યા, ક્યાંક એવી મૂર્ખાઈ ન કરતો અને ફાંસીને લાકડે ન લટકી જતો.

ખુશાલ---ફાંસી! એમાં ફાંસી શાની? ઘણી નોવૅલ અને નાટકમાં તેવાં ખૂન થતાં બતાવે છે અને કેસ ચાલે છે ત્યારે ન્યાયાધીશ તે ખૂનીને શાબાશીના શબ્દો સંભાળાવે છે. કોઇ કોઈ વળી ફાંસીની સજા ફરમાવે છે તો તરત ભગવાન મદદ કરી તેની ફાંસીની દોરી તોડી નાંખે છે અને તે ખૂનીને બચાવે છે.

મામજી---એ બીનજવાબદાર અને ઉંઠાં સુધી કાયદા જાણનાર નવલ કથાકાર અને નાટક લખનાર તો બીનહાથીયારપાસે સેંકડોને અપાવી શકે છે હાર, પણ તું એવી મૂર્ખાઇ કરી ન થતો ગુનેહગાર. યાદ રાખજે કે ઇરાદાપૂર્વક ખૂન પછી તે ગમે તે ઉદ્દેશથી કરવામાં આવ્યું હોય તો પણ ખૂનને બદલે તો ફાંસીજ છે. હા જો કદાચ દયાળુ ન્યાયદેવતાની દયાનો લાભ મળી જાય તો ફાંસીને બદલે જન્મદેશનીકાલની સજાથીજ

છુટકો થાય, તેમજ પેલી દુન્યામાં તને સ્વર્ગ આપે તો ભલે પણ એમ ન માનતો કે કળજુગમાં મુંગામંત્ર થઈ ગયેલા ભગવાન એ વાર્તાવાળા ને નાટકવાળાની સીફારસથી તારી ફાંસીની દોરી તોડી જાય.

ખુશાલ---ત્યારે હવે કંઈ ઉપાય ?

મોમજી---જો આણંદજી મોઢે બડાશીયો પણ દીલથી બહુ બીકણ છે માટે કોઈ યુક્તિથી તેને ગભરાવ અને તેને મોઢેજ ના પડાવ.

ખુશાલ---કદાચ તેમાં ન ફાવ્યોતો.

મોનજી---તુંજ કહેછે ને કે લાલાં તેને ચાહતી નથી, તો તેને ભગાડી જઈને જેને ચાહતી હોય તેની જોડે હાથ મેળાવ. એક વખત લગન થઈ ગયાં એટલે હિન્દુ લો પ્રમાણે તે પરણેલાંનાં બીજી વખત લગન નહિ થાશે અને આખરીઓ હાથ ચોળતો રહી જાશે.

ખુશાલ---તેમાં તો કંઇ અડચણ નહી આવે ને ?

મોનજી—કદાચ તેઓ કૃષ્ણાલાલપર બાઈગેમીનો ચાર્જ લાવે પણ તે વખતે લાલાંની જબાની તેને નીર્દોષ ઠરાવશે, તું લાલાંના વાલી તરીકે સાક્ષીમાં આવશે. એટલે વેસવાળ એ સાટામાં ઉડી જાશે ને તેઓ ફજેત થાશે.

ખુશાલ—ત્યારે તો એજ નિશ્ચય. લ્યો સાહેબજી. (જાય છે.)

અંક બીજો–પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ–ખીમજીનું ઘર.

આણંદજી—કહેવત ખોટી નથી, કે ઝાઝા ખલાસીઓ વહાણ બોરે, માટે હવે બીજા કોઇની પણ સલાહ લેવાની જરૂર નથી જેને જેને પુછવા જાઉં છું તે પોતાનીજ ડફલી બજાવે છે, પોતપોતાના રાગમાં પોતપોતાનુંજ તાન લગાવે છે. બસ હવે તો એજ નિશ્ચય કે મન કહે તે ખરૂં, એ રંગીલી રસીલી ને વરૂં, આ વાઢાપણું પરહરૂં અને ગૃહસ્થમાં નામ ધરૂં.

ખુશાલ—કોણ આખરીયા શેઠ ?

આણંદજી—ઓ હોહોહોહો આવો–આવો, કોણ ખુશાલભાઇ ? આવો.

સાસુ તીરથ, સસરા તીરથ, તીરથ સાલા સાલી,
માબાપતો પડે છપરેપર બડી તીરથ ઘરવાલી
સુનો સુનો સાધોજી, કહો કબીર ભજ માધોજી.

ખુશાલ--જી હા, હું તમને તીરથમાં જ નવરાવવા આવ્યો છું. તમારૂં આમંત્રણ, ભલેપધાર્યા, વેલકમ કરવા આવ્યો છું.

આણંદજી—બરાબર છે-આપ મારા સાલા, ઉર્ફે મારી વહૂના ભાઇ, કે જે દુન્યામાં સઉથી પાસેની છે સગાઈ, તે તમે મારૂં આમંત્રણ કરો તેમાં શું છે નવાઈ, અરે અંગ્રેજીમાંતો સાલો એટલે કહેવાય છે બ્રધર--ઈન--લૉ, કાયદાસરનો ભાઇ.

ખુશાલ---તો જુઓને શેઠ મારો એવો વીચાર છે કે એ લગ્ન જેમ જલદી થઈ જાય તેમ સારૂં.

આણંદજી—ઉત્તમ, અતિ ઉત્તમ. ઉતમથી પણ ઉત્તમ. દુનીઆમાં કાંઈ નહી તેવું ઉત્તમ કહ્યું છે કેઃ—

કાલ કરેસો આજ કરી લે, આજ કરેસો અબ
અંતકાલ પચતાયગો તેરો શરીર છુટેગો જબ
સુનો સુનો સાધોજી, કહે કબીર ભજ માધોજી.

ખુશાલ—બસ તો તૈયાર, હોશીયાર.

આણંદજી—આપણે કયાં છે વાર, આવ્યો ઘોડો કે થઈ જાઉં અસ્વાર.

ખુશાલ—શેઠ એમાં ઘોડાની નથી દરકાર (પીસ્તોલ કાઢે છે) આ રહ્યો ઘોડો, મારા હાથમાં ચઢે છે, માટે તમે થઇ જાવ ટહ્રાર.

આણંદજી—હેં ? એ તો રિવોલ્વર દેખાય છે.

ખુશાલ—જી હા, તેનીજ સાથે તમારાં લગ્ન થાય છે. ચાલો પોંખાવા તૈયાર થાવ, સમયવરતે સાવધાન ભણાય છે.

વર વૃદ્ધ તો સ્હામે છે કન્યા આ રીવોલ્વરની કમાન
પોખવા તૈયાર, પોંચ્યો સમય વરતે સાવધાન.

આણંદજી—મોકાણ અરે પણ આ કઈ જાતનાં લગન મારા મહેરબાન.

ખુશાલ—એ જાતના કે ચાર થાંભલીના માંડવામાં પધારો એટલે આ ખપણીયો ખપણ જમાવશે, લાલબાઇ પોતાની મેળે આવશે અને તમને સળગાવી વર બનાવશે, ચાલો જલદી કરો.

છે હાથીવાળાનો સમય દેવાય છે કન્યાનું દાન
વર "પ્રતિગ્રહ્ણામિ" બોલો, સમયવરતે સાવધાન.

આણંદજી— હવે સાવધાન સાવધાન શાનો કરી રહ્યા છે હું તો થતો ચાલ્યો બેભાન, તરફડવા માંડયા મારા પ્રાણ, જાનૈયાને બદલે જાન લઈયાનો સામાન અને મોઢેથી બોલે છે સાવધાન સાવધાન.

ખુશાલ—બસ એક પણ બોલ નહી જોઈએ, માહેરૂં પુરૂં થયું હવે ચોરીમાં ચાલો, સંભાળવો હોય તેટલો સામાન સંભાળો અને પછી કુચના ડંકા સાથે તમારી સ્વારી આ દુન્યાથી ઉપાડો.

આણંદજી—અરે પણ તું આમ કેમ કરે છે?

ખુશાલ—ચુપ-આ તમારી કન્યા મંગળ ફેરા ફરે છે. લ્યો ગોળીબાઈ તમને વરે છે.

હોય જોડું યોગ્ય તો છે ચાર ફેરાનું પ્રમાણ,
પણ કજોડાંના કહ્યા ત્રણ, એક, બે, ત્રણ, સાવધાન.

આણંદજી—હવે એ તારૂં સાવધાન સાવધાન ખીસામાં મુકી દેને મારા મહેરબાન, નહી તો સાસરાંની વર પેરામણી પેહેર્યા વીનાજ નીકળી જાશે મારો જાન!!

ખુશાલ—પહેરામણી! પહેરામણી?

છે ગરીબ આ સાસરૂં પહેરામણીમાં ફૂલપાન.
પાઘડી, જામો, પીછોડી, એક, બે, ત્રણ સાવધાન.

આણંદજી—અરે પણ મારી મંડાઈ જાશે ને મોકાણ.

ખુશાલ—એમાં અડચણ શું છે, હું પોકારીશ-રામ બોલો ભાઈ રામ.

આણંદજી—દોસ્ત, તૂં મારો શેઠ ને હું તારો ગુલામ, પણ છોડીદે આ સાવધાન અને બચાવ મારો જાન.

ખુશાલ—તો લાલબાઈ સાથે લગન કરવાનું મુકી દ્યો નામ.

આણંદજી—એતો, એતો, એતો.

ખુશાલ—ત્યારે સાવધાન.

આણંદજી—કબુલ કબુલ કબુલ, બાવા જાન.

ખુશાલ—હા પણ જો સામેથી મારો બાપજ આવતો જણાય છે, માટે સાવધાન.

આણંદજી—ત્યારે શું એની જોડે કરૂં છૂટાછેડાની વાત?

ખુશાલ—નહી તો તૈયાર છે અહીં સાવધાન, ઠોંસા અને લાત

મુજતાત સાથે વાત કરતાં જો ફરી જરીએ જબાન.

તો અહીં તૈયાર છે આ એક બે ત્રણ સાવધાન.

આણંદજી—નહીં નહીં, નહીં, ભુલું મારા મેહરબાન, પણ એ ખીસામાં ઘાલ તારૂં સાવધાન. (ખીમજી આવે છે.)

ખીમજી—ઓહો કોણ આણંદજી શેઠ કે, આવી પહોંચ્યા, હું તમારીજ વાટ જોતો હતો.

આણંદજી—બહુજ ઠુરું.

ખુશાલ—(કાનમાં ધીરે ધીરે). સાવધાન.

આણંદજી—પણ સાંભળતો ખરો ઉઘાડીને કાન, કે બસ સાવધાન સાવધાન, સાવધાન.

ખીમજી—અલ્યા ખુશાલ, શેઠનાકાન શું કરડે છે?

આણંદજી—કાંઈ નહી એતો.

ખુશાલ—એતો જુઓને બાપા, શેઠ લગ્ન કરવાની ના પાડતા હતા એટલે હું જરા શેઠને સમજાવતો હતો, કેમ ખરું ને શેઠ?

આણંદજી—હાજી, મારો હવે લગ્ન કરવાનો બીલકુલ વીચાર નથી.

ખીમજી—કેમ ત્યારે શું બધું તૈયાર થયા પછી અમારી છોકરીપર ગાળ બેસાડવી છે. ગામમાં હો હા થઈ ગયા પછી અમારું નાક કપાવવું છે?

આણંદજી—હુંતે તારૂં નાક સંભાળું કે મારૂં માથું.

ખુશાલ—સાવધાન, નહી તો આંહી તૈયાર છે યમપૂરીનું ભાથું.

ખીમજી—અલ્યા ખુશાલ આમ આવ. જોઉં, તું ઘડીએ ઘડીએ ખીસામાં શું હાથ ઘાલ્યા કરે છે અને શેઠ ત્યાં આગળ શું જોયા કરે છે?

ખુશાલ—કાંઇ નહિ; લ્યો આ આવ્યો, શું કહો છો?

(ખીમજી ખુશાલના ખીસામાંથી રીવોલ્વર કાઢે છે અને જુવે છે.)

આણંદજી—(ગભરાઇને) હાં હાં એમની રાખજો, એમની રાખજો, જોજો ફુટે નહિ, કે તેમાંથી ગોળી છુટે નહીં.

ખીમજી—ગોળી! ગોળી શાની? આતો બચ્ચાંને રમવાની દીવાળી પર લીધેલી ટોટીની પીસ્તોલ છે.

આણંદજી—હાશ ત્યારે તો હું માંડ જીવતો બચ્યો.

એ રમકડાંએ રમતમાં પણ ખેંચી લીધા જીવપ્રાણ.
ફ્રુસ પુદી ખોટું કહીને એક બે ત્રણ સાવધાન.
ધ્યાન પીસ્તોલે હરી કીધો મુને તેણે બેભાન.
યાદ છે એકજ રહ્યું કે એક બે ત્રણ સાવધાન.

ખીમજી—ત્યારે હવે શું જવાબ આપો છો?

આણંદજી—

લગ્નપર તૈયાર છું, કહો તે કરૂં સર્વે સામન
આવી જો સામે ઉભે નહિ; એક બે ત્રણ સાવધાન.

અંક બીજો—પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—ઘરનો પાછલો ભાગ.

લાલાં—

દીલડાનાં દર્દો દિલડાં મહીંજ સમાવીએ
બેદર્દીની પાસ બોલી લાજશેં ગુમાવીએ—દીલડાં.
કોઈની આગળ જઈ કહેતાં, દુઃખડાં નથી તે લઈ લેતાં
પણ ગાંડામાં ગણી લેતાં, દુઃખતાપર ડહામ દેતાં
ફોગટ ચોટેચોટે ચર્ચાવીએ બેદર્દી.

ગાલે તમાચો મારી મોઢું લાલ રાખવું–અંતરમાં ભડકાબળે ને મોઢું ખુશાલ રાખવું. કોઇને કહેવા જઇએ તો ગાંડામાં ગણી કાઢે ને મનમાં સમાવીએ તો આંતરડાં વાઢે. આવી જીંદગીમાં જીવવું એ જીવતાં મોત જેવુંજ છે. પુત્રી પરવશ અને પરવશતા સાથે દુઃખ સહેતુંજ છે.

કૃષ્ણલાલ—મીસ લાલાં હું તમને મારા ગૃહની ગૃહદેવી બનાવી શકું છું, હૃદયની અધીષ્ટાત્રી બનાવી શકું છું, પરંતુ પૈસા આપી ગુલામડી તરીકે ખરીદી શકતો નથી.

લાલાં—હા અને તેથીજ આ ગુલામડી તરીકે વેચાવા સરજાયલી લાલાં તમને મળી શકે તેમ નથી. લોભથી આંધળા બનેલા મારા

પિતા ગમે તેટલું સમજાવ્યા છતાં કંઇ સમજતા નથી. પૈસા શિવાય બીજું કંઈ જોઇ શકતા નથી અને સ્વાર્થ શિવાય બીજું કંઈ માની શકતા નથી.

કૃષ્ણલાલ—અને તો પછી મ્હારા હૃદયમાં સ્થાપેલી મ્હારી પ્રિય મૂર્તિને હૃદયમાંજ છુપાવી રાખી તેની છુપી પૂજા કરતાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું એજ રસ્તો મ્હારે માટે બાકી છે.

લાલાં—શું તમે મારે ખાતર ત્હમારા જીવનની પાયમાલી કરશો?

કૃષ્ણલાલ—લાલાં, લાલાં; હૃદય એક ઠેકાણેજ આપી શકાય છે, એક સાથેજ જોડાય છે.

ખુશાલ—વાર ખાલી ગયો, જાળમાં ઉંદર સપડાયો પણ છિદ્રવાટે છટકી ગયો, કીનારે આવેલો તરાપો ખાડીમાંજ ડુબી ગયો.

લાલાં--કેમ, કેમ, શું છે ભાઈ?

ખુશાલ--મોનજીની સલાહ પ્રમાણે તે બ્હીકણુ ધરડા ઉંદરને જાળમાં સપડાવ્યો, ગભરાવ્યો, ફફડાવ્યો, આપણી મરજી પ્રમાણે તેને મોઢેજ છૂટાછેડાનો બોલપણ બોલાવ્યો પરંતુ એટલામાં બાપા આવ્યા એટલે પીસ્તોલની પોલ ફુટી ગઈ, જાળમાં સપડાયેલી ધરડી ઘુંસ જાળમાંથી છુટી ગઈ, બાંધેલી યુક્તિની ઈમારત તુટી ગઈ.

લાલાં--ત્યારે હવે કેમ થશે?

ખુશાલ--થવાનું શું હતું, મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો હું જરૂર પાળીશ નવી યુક્તિ શોધી કાઢીશ, તને ઉગારીશ અને એ આખરીયાની આશાને જડ મુળથી ઉખાડીશ.

દેવી—પણ આ મનમાં પરણવાનું અને મનમાંજ રાંડવાનું શું ચાલે છે તે કંઈક મને તો કહો. જો મને કોઈ યુક્તિ સુઝે તો હું પણ બતાવું. મારાથી જો તમારૂં કામ થતું હોય તો મારો જાન આપીને પણ તમને બચાવું.

ખુશાલ--દેવી, દેવી, તું શું લાલાં બહેનનાં ભલામાં રાજી નથી?

દેવી—લાલાં બ્હેનનું ભલું? લાલાં બ્હેનનાં ભલાં માટે મારા પ્રાણ જોઈતા હોય તો પ્રાણ પણ આપું.

ખુશાલ—ત્યારે સાંભળ લાલાં બ્હેનનાં લગન બાપા આખરીયા જોડે કરવા માંગે છે એ તો તું જાણે છે. મેં સમજાવ્યા, બ્હેને સમજાવ્યા, છતાં માનતા નથી. લોભમાં આંધળાં થઈ પોતાનો ધર્મ જાણુતા નથી. તો હવે એવી કોઈ યુક્તિ કાઢવી જોઈએ કે એ લગ્ન તુટી જાય.

દેવી—એટલુંજને? કરીએ એનો પણ ઉપાય.

ખુશાલ—પણ હવે આપણા હાથમાં વાત નથી. અમે બન્ને વિરૂદ્ધ છીએ એમ બાપા જાણી ગયા છે એટલે ઘડીયાં લગન કરવાને તૈયાર થયા છે, હું હમણાંજ જોઇને આવ્યો છું, કે આખરીયા સાથે તેઓ ગોરને ઘેર સહુથી પાસેનું વિવાહનું મુહૂર્ત જોવરાવવા ગયા છે.

દેવી—ભલે જોવરાવે.

ખુશાલ—અરે તે પહેલાં તો આપણે આપણી યુક્તિ ચલાવવી જોઇએ તેની બાજી ધુળમાં મેળાવવી જોઇએ.

દેવી—થવાનું હશે તે બધું થશે, જેને જે યોગ્ય હશે તે મળી રહેશે.

લાલાં—પરંતુ તે ક્યારે દેવી? તે પહેલાં તો મારો જીવ નીકળી જશે.

દેવી—જીવ નીકળી જાય તમારા દુશમનનો. સાંભળો હવે યુક્તિ કહું.

ખુશાલ—બોલ જોઉં.

દેવી—લાલાંનાં લગન થશે.

ખુશાલ—કોની સાથે?

દેવી—આખરીયા સાથે.

લાલા—આખરીયા સાથે!

દેવી—પુરૂં તો સાંભળી લ્યો. આખરીયા સાથે લાલાંનાં લગ્ન થસે પણ તે મુછાળી લાલાંના.

ખુશાલ—એટલે?

દેવી—લગનની ધમાલમાં જ્યારે સઉ ગડબડમાં હોય ત્યારે તમારે લાલાં બ્હેનને લઈ બહાર ચાલ્યું જવું અને કોઈ મંદીરમાં જઈ લાલાં બહેનને કૃષ્ણલાલ સાથે પરણાવી દેવાં, અને અહીં લાલાં બહેનનાં લુગડાં પહેરાવી તેજ આખરીયા શેઠના નોકર પૂંજાને આખરીયા શેઠ

સાથે પરણાવવો કે જેથી આખરીયાની પરણવાની હોંશ પુરી થશે અને ખીમજી શેઠના બાકીના રૂપીયા પણ તેને મળી રહેશે. ઘેર જતાં કન્યાનું મોઢું જોઈ આખરિયો ફજેત થશે; પણ-એટલો વખત મળતાં તમારૂં કામ થઈ જશે.

ખુશાલ—તું કહે છે તે યુકિત તો સારી છે, પણ પૂંજો માનશે કે નહીં?

દેવી—એ કામ મારૂં.

લાલાં—દેવી દેવી તો તો તારો ઉપકાર હું જન્મ સૂધી નહીં ભુલું.

દેવી--જુવોને બેન, એ તો જેવાંથી તેવાં થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ. દુનીયા તો પોલી છે, પેસે તે ફાવે.

ખુશાલ—ખરૂં કહ્યું દેવી.

દેવી—હા પણ જુઓ સ્હામેથી પૂંજો આવે છે માટે તમે જરા આઘાં પાછાં થઇ જાવ એની પાસે કન્યા થવાનું કબુલ કરાવવા મ્હારે થોડાક નાટક ભજવવાની જરૂર છે.

[દેવીશિવાય સહુજાય છે.]

પુંજો—(સ્વગત) લ્યો દેવને આરાધ્યા તો કે સ્હામે ના સ્હામે-હાજરા હજુર, ચાલ શેઠનાં લગન સાથેજ આપણું પણ કામ થઈ જાય એમ આજે એનું વચન લઈ લઉં (પ્રગટ) ઓ મારા કલેજાંના કટકા, જીગરના ઝટકા, મનડાના મટકા, લાગણીના લટકા, આંખડીના ખટકા, હું તને ચાહુંછ.

દેવી—ઓ મારા કાળજાંની કોર, મનડાંના મોર, ચીતડાંના ચોર, દગેથી દીલલુટી લેનાર દગાખોર, હું તે જોઉંછ.

પુંજો—હું તે જોઉંછ. એમાં રાંડે શું રાંધ્યાં ને કારેલાં વઘાર્યા. જો તું જોય છે તો ઓ વ્હાલી દેવી હવે-વાજાં વગડાવી-ઢોલ તાંસા ગગડાવી-ઘોડે ચઢાવી-ફેરા ફેરાવી-માથાં અથડાવી તારો માટી બનાવી-ઘર વસાવી મને સુખી કર.

દેવી—(સ્વગત) આજ તો પુંજો કચરા પુંજામાંથી કારીયા અને પ્રાસજ ભેગા કરી લાવ્યો જણાય છે નેશું! તો આપણા પાસે પણ કયાં એનો દુષ્કાળ છે (પ્રગટ) સાંભળ ઓ જાનેમન. ઓટો દિલ ચમન,

પહેલવાને સિમતન, આપણાં આય લગનમાં છે મોટું વિધન, જો જીતવું હોય મુજ મન, તો છોડાવ એ ધરન.

પુંજો—વધન ! આપણાં લગનમાં વધન ? શું છે બોલી નાખ.

દેવી—કેમ પ્રાસ કાફીયા બંધ થઈ ગયા કે ?

પુંજો—એટલે ! શું તું એમ કહેવા માંગે છે, કે મારો પ્રાસ ને કાફીયાનો ખજાનો ખુટી ગયો ? નહિ, નહિ; પણ ખરી વાત તો એજ છે કે—એક દોઢચુતુર લેખકે પ્રાસ અને કાફીયા સામે ટકોર ચલાવી—તેને નકામા ઠરાવી--પોતાની બહાદુરી બતાવી, અછતની એબ છુપાવી, પોતાની અપુર્ણતા દબાવી, નવી યુકિત લગાવી, જે વાત જણાવી, તેની યાદ આવી એટલે મેં પણ કાફીયાબાજીની ધુન અધેથીજ અટકાવી માટે બોલ મારા બોલતા પોપટ, છોડી કટકટ, બોલી દે ઝટ, જે હોય તારી અટ, તે પુરૂ ઝટપટ, તે વધનનેઝટ, હું કરૂં ચોપટ.

દેવી— એમ ત્યારે સાંભળ, જો કૃષ્ણલાલ અને લાલાંના લગ્ન થાય તો હું તને વરું -તું કહે તેમ કરુ, આ જે કહ્યું તે ખરૂં

પુંજો—અરે લાલાં બાઇનાં લગ્ન તો મારા શેઠ જોડે થવાનાં છેને ? હમણાંજ મુરત જોવરાવી આવ્યા અને આવતી કાલનાં લગ્ન છે.

દેવી—તેજ તો આપણા લગનમાં વધન છે.

પુંજો—ત્યારે હવે શું કરવો ઉપાય ?

દેવી---કહું તેમ કરીશ ?

પુંજો---જીગર જાનથી. જો તું મને વરીશ, તો પ્રાણ હાજર કરીશ, સાગર આખો તરીશ, ને પ્રાણ હાજર કરીશ, આગ હાથે ધરીશ. હુ તારે માટે મરીશ, ને બેડલે પાણી ભરીશ, જરાએ નહી ફરીશ, કહીશ તેમ કરીશ.

દેવી---તો જો મેં એવો ઠરાવ કર્યો છે કે તારે બાયડી થવું. અને લાલાંને બદલે તારે જ આખરીયા શેઠને પરણી જવું

પુંજો---એમ કેમ બને ?

દેવી---તારા શેઠનો વરઘોડો નીકળે એટલે તારે તેની સાથે ન રહેતાં તરતજ અહીં ચાલ્યું આવવું. પાછળ ખડકીને બારથી હું તને અંદર લઈ લઇશ. લાલા બ્હેનનાં કપડાં તને પહેરાવી દઇશ અને ખુશાલ-

ભાઈ સાથે લાલાં બ્હેનને નસાડી દઇશ. વર પોખાતાં કન્યા તરીકે તને પધરાવશે અને લાલાંબહેનને બદલે આખરીયાનાં લગ્ન તારી સાથે થશે.

પુંજો--અરે કયાંક પકડાઇ ગયાં તો.

દેવી—પકડાઇતે કેમ જાય, તને લાંબો ઘુંઘટો કઢાવી હું તારી સાથેની સાથે જ રહીશ.

પુંજો—પણ મને લાભ?

દેવી--હું તને વચન આપું છું. કે જો તું મને આ કામમાં મદદ કરીશ તો હું બાપદાદાના વચનથી બંધાઉં છું કે તને વરીશ

પુંજો--વચન.

દેવી--(વચન આપીને) લે આ વચન.

પુંજો--એમ? ત્યારે ભલે થઈ જાય, અને નાટકવાળા માફક મૂછાળે મૂછાળાનાં માથાં અપડાય.

થાવા દો લગન નાટકીઆં.
પછી ભલે પીખાએ જટીઆં —થાવા.
સોપી મુછાળા સાથ મૂછાળો માથે પાડી પટીઆં.
ઘુંઘટમાં ગોટાળો વાળી લાલાં બેન છટકીઆં--થાવા.

અંક બીજો—પ્રવેશ ચોથો.

સ્થળ—ખીમજીના ઘર પાસે લગ્ન મંડપ.

(ચોરી બાંધી છે, જાનૈયા દોડાદોડ કરે છે, એક તરફ વાજવાલા બેઠા છે, ખોટા સાચા બુમાટા પાડે છે, લગ્ન વખતે ખોટી ધાંધલનો દેખાવ.)

૧ જાનૈયો—અલ્યા એ વાજાવાળા-વાજાવાળા ગુપચુપ કેમ બેઠા છો વાજું વગાડો.

૨ જાનૈયો—અલ્યાએ ચાલો વાડીમાં તૈયારી થઈ ગઈ છે ચાલો જમવાની પંગત માંડો.

૧ જાનૈયો—તને તો ખાવાનીજ વાત છે કે બીજું કંઈ સુઝે છે?

૨ જાનૈયો—શું કામ સુઝે. લગન માણવા આવ્યા છે કે નહી? એ તો વરને કન્યાનો લોભ અને જાનને જમવાનો લોભ.

૧ જાનૈયો—મ્હારો દીકરો હાજરજવાબી જબરો. જાણે અકબર બાછ્છાનો બીરબલ.

ગોર—(તેઓને ગડબડ કરતા અટકાવે છે) અલ્યાએ હવે ગડબડ કરતા મુંગા રહેશો કે (આસપાસ જોઇ) હું...ક્યાં ગયા ખીમજીભાઇ, ચાલો માયરૂં પુરૂં થયું માટે કન્યાને ચોરીમાં પધરાવો મંગલ ફેરા ફેરાવો.

ખીમજી—થાય છે, થાય છે; ઉભા રહો, પહેલાં હમારે સમજવું છે તે તો સમજી લેવા દ્યો.

ગોર—પણ મૂરત ચાલ્યું જાય છે તે—

ખીમજી—(પૈસાની નીશાની કરી) મોટું મૂરત સચવાયા વીનાં એ નાનું મુરત ક્યાં આવવાનું છે કે ચાલ્યું જાય.

ગોર—ઠીક ઠીક (જઇને આણંદજી શેઠના કાનમાં) કાં શેઠ હજુ આ ખીમજીનોનીકાલ નથી કર્યો કે શું? જે સમજવાનું હોય તે સમજી લ્યો એટલે મુરત સચવાય અને આ મંગળફેરા ફેરવાય.

આણંદજી—ગોર; મોનજીભાઇને બોલાવો અને જે હોય તેનો નીકાલ કરાવો.

ગોર—મોનજીભાઈ; ઓ મોનજીભાઈ.

મોનજી—કેમ કેમ શું હુકમ છે ગોર.

ગોરી—શેઠ કહે છે તે ખીમજી ભાઇનું બધું તૈયાર છે ને?

મોનજી—હા બધુંએ તૈયાર છે.

ખીમજી—જુઓ આપણને એ નોટ કે હૂંડી કે ચેક કે એ કંઈ ચાલે તેમ નથી. હા...અહીં તો રોકડા, કલદાર, મુળાના પતીકા જેવા, નવી સાલના, નવી છાપના, મુંબઈની ટંકશાળના જોશે. હં......

મોનજી—અરે પણ રોકડા આપું પછી છે કાંઇ?

ખીમજી—પછી શું. પણ ખોટા, બોદા, ઘસાયલા, કાપવાળા નહી ચાલે.

મોનજી—તે તમે તપાશીને લ્યોને.

ખીમજી—તો લાવો.

(ખીમજી એક તરફ એક મોટો પથરો લઈ બેસે છે. મોનજી ઘાટીઓને માથે રૂપીઆની થેલીઓ ઉપાડીને લાવે છે. ખીમજી પથરા ઉપર રૂપીઆ ઠોકીને ગણતો જાય છે,)

અંક બીજો—પ્રવેશ પાંચમો.

સ્થળ—આણંદજી શેઠનું ઘર.

(છેડાછેડી બાંધી છે, એવી રીતે પુંજો તથા આણંદજી શેઠ પ્રવેશ કરે છે. દેવી પુંજાનો હાથ પકડી તેની સાથે આવે છે.)

આણંદજી—પુંજા, પુંજા અરે કયાં મરી ગયો પુંજીઆ. બસ, જ્યારનો હું વરઘોડે ચડયો છું ત્યારનો કયાંય દેખાતો નથી.

પુંજો—અજાયબી. પરણીને બાયડીવાળો બનાવ્યો, છેડાછેડી બાંધી ઘર સુધી ચાલતો આવ્યો ઘરડેઘડપણ ખાડામાં પડતો બચાવ્યો, તોય દેખાતો નથી કરી અમથી બુમ પાડે છે; જોતો નથી પોતે અને વાંક મારો કાઢે છે

દેવી—(પુંજાના કાનમાં) હવે હું જાઉં ત્યાં સુધી તો મુંગો મુંગો મરી રહે.

આણંદજી—અરે પુંજીઓ ગયો જહાનમમાં, પણ બીજા બધાએ કયાં મરી ગયા. રામા, માલી, ભટ્ટ, લાલીઆ અરે જોતા નથી. અહીં તમારી શેઠાણીના કોમળ પગ થાકી જાય છે. લાવો લાવો ખુરશી લાવો.

દેવી—શેઠ નોકર આડા અવળા હશે તે સાંભળતા નહિ હોય. લ્યો ત્યારે હવે હું જાઉં છું અને તમારા કોઈ નોકર સાથે ખુરશી મોકલતી જાઉં છું. અરે આ સ્હામે પડી છે; લ્યોને હુંજ મુકતી જાઉં છું.

(ખુરશી મુકે છે અને પોતે જાય છે.)

આખરીયો—હવે વાત કેમ ચલાવવી. ઘણા નાટકો જોયા છે, ઘણી નોવેલો વાંચી છે, ઘણી કવીતાઓ ગાઈ છે. પણ તેમાંથી કંઈ ઉપમા

લગાવવી. વિરલ, વિમલ, વિકલ, કમલ સકલ, દલ, પ્રફુલ, વિચલ, તલ, અતલ, એ શબ્દો સંસ્કૃત, છે ખરા પણ હવે તો કચરાની સાલના કોચરા જેવા થઈ ગયા છે; તેથીજ તો આજ કાલના કેટલાક કવીઓને ચલનું ચલીયું, કલનું કલીયું, ભલનું ભલીયું. અને નલનું નલીયું, કરી લખવા પડે છે.તેમજ રસભીના ઝીણા વીણા તીણા આંબલીએ, એ પણ ભીનાશવાલા થઇ કડકાઇમાંથી નરમ ઘેંસ જેવા થઈ ગયા છે. વળી આતો અંગ્રેજી ભણેલી છે એટલે એને તો અંગ્રેજી અપ-ટુ-ડેટ ઉપમાઓથી વધા. વવી જોઇએ અને વાત ચલાવવી જોઇએ હા. (પ્રકટ)ઓ મારી ડોલી, કોલમ્બસને અમેરીકાની શોધ લાગતાં પણ જેટલો આનંદ નહિ થયો હોય, અરે, અરે, ઈંગ્લંડથી ફ્રાન્સ સુધીની ફ્રેન્ચ ચેનલ તરી જનારા તારાને, મારકોની વાયરલેસની શોધ કરનારાને, કે કેપ્ટન સ્કોટ, દક્ષિણ ધ્રુવની શોધ ચલાવનારાને સાઉથ પોલની ડીસ્કવરીથી જેટલો આનંદ નહિ થયો હોય તેટલો આનંદ આજ તું મલવાથી મને થયો છે.

પુંજો—મોઢું જોયું નથી ત્યાં સુધી; મોઢું જોતાંજ આનંદ શોકમાં બદલાઈ જશે. અને આ ફુલેલું શરીર સૂકાઈ જશે.

આણુંદજી—ભલે, આગળ હું ઘણીવાર પરણ્યો, પણ તારી સરખામણી હું કોઈ જોડે કરી શકું તેમ નથી. કયાં તું કે જેના ફાઉન્ટન પેન જેવા કાલા બાલ, ચેરી બ્લોસમ જેવા ગુલાબી ગાલ, હારમોનીઅમની પટી જેવી સફેદ દંતમાલ, ફોનોગ્રાફની પ્લેટ જેવો અવાજ રસાલ, અને રમત કરતી સાયકલ જેવી થડકતી ચાલ અને કયાં તે કલકત્તાની કોલમાઇન.

પુંજો—બચ્ચા તેઓ જીવતી હતી ત્યારે તેને પણ આમજ બનાવતો હતો અને મસ્કો લગાવતો હતો.

આણુંદજી—કયાં તું સોનાની ખાણ અને કયાં તે કોલ માઇન. છી, છી, છી, હોરીબલ, હોરીબલ, અરે તેના રૂપનું શું વર્ણન કરૂં. તેસાંભળીનું તો હસી હસીને બેવડી જ થઈ જઇશ.

પુંજો—હું તો તારાં લગન શરૂ થયાં ત્યારથીજ હસવા માંડયો છું હવે તારે રડવાનું બાકી છે.

આણંદજી—ઓરાંગ ઉટાંગ જેવા એના મસ્કયુલર સ્નાયુ, ઓસ્ટ્રેલીઅન કાંગારૂ જેવા લાંબાલચ પગ, ગાડીની ડેન્જરસ સીગ્નલ જેવા દેખાતા લાલ ભડકતા ડોળા અને રેડબ્હેન જેવો દેખાતો તેનો જમ્ભર શરીરનો બાંધો, જાણે વિક્ટોરિયા ગાર્ડનનું જાનવરોનું પ્રદર્શન

પુંજો—(સ્વગત) બચ્ચા, મદારી, તું પણ સંભાળીને રહેજે કે કયાંક માણસમાંથી જાનવર ન બની જા-અને મ્હારો ચ્હેરો જોતાં જ ધીનકધીનકધીન (૨) કુદવા ન મંડી જા.

આણંદજી—ઓ, માઇ હાર્ટ હું તને આટલો બોલાવું છું છતાં તું બોલતી કેમ નથી? મ્હારા હૃદયનો વાયરલેસ ટેલીફોન, શું ત્હારા હૃદયના વાયરલેસ સ્ટેશને નથી પુગતો?

પુંજો—(સ્વગત) તાર વિનાનો ટેલીફોન કરતાં આ બુઢ્ઢાના મગજનો તાર તૂટી ગયેલો જણાય છે. જ્યારે આ કલંદરને જોશે ત્યારેજ જાણશે કે હજુ પોતે અંધારામાં અથડાય છે અને આ બધી તાર વિનાનીજ વાત થાય છે.

આણંદજી—વ્હાલી, ત્હારા પ્રેમની ઇલેકટ્રીકનો કરંટ શરૂ થતાંજ સામેવાળાનુ સર્વ સામર્થ્ય હરાઇ જાય છે–તે કરંટને હાથ લગાડતાંજ શરીરમાં વીજળીના ઝટકા જણાય છે.

પુંજો—(સ્વગત) મોઢું જોવાનીજ વાર કે વીજળીનો પૂરેપૂરો અનુભવ થશે અને તું જોઇશ કે વિજળી પડવાથી માણસ મરી જાય છે, અને કાળો ઠીકરા જેવો થઈ મરી જાય છે.

આણંદજી—ન છોડો–ન છોડો આ શ્વાસ નલિકામાંથી આ પોઇઝનસ ગેસ ન છોડો. અરે એ શ્વાસથી મને જાણે કલોરોફાર્મ લીધો હોય અથવા તો એપોપ્લેક્ષીની ફીટ આવી હોય તેમ જણાય છે. લાલબાઇ, લાલબાઇ એક વખત આપની કૃપા દૃષ્ટીનો ઓકસીઝન આપી મને ગુંગળાતો બચાવો એ ઝેરી ગેસના સપાટામાંથી આ સંસારના વોર ફીલ્ડ–લડાઇના મેદાનમાંથી મને ઘાયલ થએલાને બચાવી તમારી કાઇન્ડ નર્સીંગ ટ્રીટમેન્ટનો આશરો અપાવો.

પુંજો—(સ્વગત) લે, આતો શરૂઆતમાંજ લડાઈના મેદાનમાંથી ભાગી જીવ બચાવવા માંગે છે પણ એને ખબર નથી કે ભાગી જનારા સોલ્જર માથે માર્શલલોનો સોટો વાગે છે.

આણંદજી—લાલાં, લાલાં; કૃપા કરી તારા પ્રેમના એરોપ્લેનમાં જગ્યા આપી મને ઉંચો ચડાવ અને આ સંસારમાં સ્વર્ગનો રસ્તો બતાવ.

પુંજો—(સ્વગત) સ્વર્ગ નહિ તો પણ નરકનો રસ્તો તો તારાં દરેક કામોજ તૈયાર કરે છે. માત્ર હાર્ટફેલ્ટ થવાનીજ વાર કે યમદૂતો એ રસ્તો બતાવવા તારી આસપાસ જ ફરે છે.

આણંદજી—બોલ, બોલ, ત્હારો પડયો બોલ ઉપાડવા–દોડયો જવા હું ઓવરલેંડએકસપ્રેસ અને પંજાબમેલ માફક તૈયાર છું. ત્હારા શત્રુઓ ઉપર તુટી પડવા ક્રુપગન–અને નેવલપાવર માફક તૈયાર છું. ત્હારી સામે આંગળી ચીંધનારા–પછી ભલે તે ડ્રેડનોટ જેવા હોય તો તેની સ્હામે હું સબરીનનો અવતાર છું.

પુંજો—(સ્વગત) હવે આ સબમરિનને દરીઆને તળીએ બેસાડવાની જરૂર છે નહિ તો કયાંક ચાંચ્ચાગીરી ચલાવશે અને અમથુંજ તોફાન મચાવશે.

આણંદજી—ઓ માઈ લીવર મ્હારૂં ગાયરસ્કોપ તે તુંજ છે. તેને ચલન દેનારી બેટરી તે તુંજ છે. મારા હૃદયરૂપી ડ્રેડનોટના ટુકડે ટુકડા કરનારી સબમરીન તે તુંજ છે અરે તેમાંથી છુટનારી ટોરપીડો તે તુંજ છે માટે બોલ, બોલ, તારી એ ટોરપીડો છોડ અને મ્હારા હૃદયરૂપી ડ્રેડનોટના ટૂકડે ટૂકડા કરી તેને આનંદ સાગરમાં ડુબાડી દે.

પુંજો—રસીઆ.
આણંદજી—અરે વાહ, મારે ઘા. પ્રેમ તણો.
પુંજો—જરી ઉભા રહો ઉભા રહો.
આણંદજી—પ્રીય રસ પા.

કર અધીરો ન સુંદરી હાં,
હવે મનહરો, દીલબર, શીદ શરમા—
જરીએ ન રહે ધીર, ચીત ચહે

આલીંગન દે શરમાએ વૃથા;
રંગીલી, રસીલી, છબીલી, નુકીલી, પ્રેમીલી,
લઉં ઝીલી, પ્રેમ સુધા.

[આણંદજી સાડી તાણે છે તે નિકળી જતાં પુંજો ખુલ્લો થાય છે અને ભાગી જાય છે.]

અંક બીજો–પ્રવેશ છઠો.

સ્થળ-શિવનું મન્દિર.

[શાસ્ત્રીજી બેઠા બેઠા કથા વાંચે છે. ભકતો કથા સાંભળે છે. કોઈ દર્શન કરે છે. કોઇ પ્રદક્ષિણા ફરે છે. કોઇ ઘંટ વગાડે છે. વિગેરે સાથે પ્રવેશની શરૂઆત થાય છે.]

શાસ્ત્રી---એવી રીતે જે છે તે રાજા ભીમકની મરજી હોવા છતાં રૂકિમણીનો ભાઈ જે રૂકુમૈયો,

ખુશાલ----(લાલાં તથા કૃષ્ણલાલ સાથે પ્રવેશ કરી શાસ્ત્રીનો હાથ પકડી નીચે ખેંચી) મહારાજ, જરા આમ પધારો.

શાસ્ત્રી----અરે પણ કથા તો શ્રવણ કરો.

ખુશાલ----હવે એ કથાની કથા પછી કરજો પહેલાં અહીં પધારો... જૂઓ આ બન્નેનાં લગ્ન કરવાં છે.

શાસ્ત્રી---લગ્ન મનુમહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે લગ્ન આઠ પ્રકારનાં થાય છે યથા ;---

ખુશાલ----મહારાજ મારે એ તમારૂં યથા તથા ને સંસ્કૃત શ્લોક નથી સાંભળવો હું એ બધુંએ વાંચી ગયો છું.

શાસ્ત્રી—ત્યારે તમે એ આઠ પ્રકારમાંથી કયા પ્રકારનાં લગ્ન કરવા માંગો છો.

ખુશાલ—જે લગન જલ્દી થાય-સહૂથી ઓછા સમયમાં થઈ જાય. તે પ્રકારનાં.

શાસ્ત્રી—ત્યારે ગાંધર્વ લગ્ન કરો. વરકન્યા પ્રતિજ્ઞા કરે અને સાત પગલાં સાથે ભરે કે લગ્ન.

ખુશાલ—શાસ્ત્રી મહારાજ એ તો હમે પણ જાણીએ છઇએ. આપે તો માત્ર આ લગ્ન શાસ્ત્રવિધિથી થયાં છે એમ સાક્ષી જ રહેવાનું છે. હું કંઈ ઢીંગલા ઢીંગલી પરણાવતો નથી. તેમ ગોરના ગડબડાધ્યાય ઉપર માથાં ધુણાવનારાંના હાથ મેલાવતો નથી. પણ જેઓ લગ્નની પ્રતિજ્ઞા એશું છે તે સમજી પ્રતિજ્ઞા કરનારાઓના હાથ મેલાવું છું. સાંભળો હું આ કન્યાનો ભાઈ મ્હારી કન્યાદાનની પ્રતિજ્ઞા સંભળાવું છું:—

"एनां कन्यां सालंकारां आरोगिणी सुशीलां वाससाच्छादितां तुभ्यमहं संप्रददे"

શાસ્ત્રી—સાંભળ્યું કૃષ્ણલાલભાઈ આ ખુશાલભાઈ કહે છે કે:—હું આ નીરોગી તથા સુશીલ કન્યાને વસ્ત્રાલંકાર સહિત આપને અર્પણ કરૂં છું."

કૃષ્ણલાલ—હું સમજ્યો "इनां गृह्णामि वै स्वस्ति" હું તેનું સ્વસ્તી એ શબ્દપૂર્વક ગૃહણ કરૂં છું.

શાસ્ત્રી—"તથાસ્તુ" તેમ થાઓ. "धर्मे चार्थेच कामे च नातिचरितव्या त्वयेयम्" ધર્મ અર્થ અને કામમાં તમારે તેનો ત્યાગ ન કરવો.

કૃષ્ણલાલ—હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે;-"नाति चरिष्यामि" હું તેનો ત્યાગ નહીં કરૂં વળી આ દેવ, સૂરજ અગ્નિ અને બ્રાહ્મણની સાક્ષીએ કહું છું કે:-" गृण्हामि ते सौभगत्वाय हस्तंमया पत्त्यां जरदष्टिर्यथासः" હું સૌભાગ્યને અર્થે તારૂં ગૃહણ કરૂં છું. હું જે તારો પતિ તેનો સમાગમ તને દીર્ઘ કાળ સૂધી રહો.

શાસ્ત્રી—બસ હવે સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓ બોલો એટલે ગાંધર્વ લગ્ન સંપૂર્ણ.

કૃષ્ણલાલ—" इषे एकपदी भव सा मामनुव्रताभव"

લાલાં:—હાહું સમજી કે આ એક પગલું ભરવાથી મારો અને તમારો અન્નનો સંબંધ થયો...... " તથાસ્તુ " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ— " ऊर्जे द्वीपदी भव सा मामनुव्रताभव "

શાસ્ત્રી—(લાલાંને.) કહે છે કે આ બીજું પગલું ભરવાથી તમારો અને તેનો બલઐશ્વર્યનો સંબંધ થયો.

લાલાં—તે હું સમજી " तथास्तु " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ—" रायस्पोषाय त्रीपदीभव सा सामनुव्रताभव "

લાલાં—હું સમજી કે આ ત્રીજે પગલે ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં આપણો સંબંધ થયો અને તેમાં મારે તમને અનુકૂલ થવું. મારે તે કબૂલ છે. " तथास्तु " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ—" मायो मव्याच चतुष्पदीभव सा मामनुव्रताभव "

લાલાં—હું સમજીકે આ ચોથે પગલે અરસપરસનું આરોગ્ય અને કલ્યાણ વધારવું એવો આપણો સંબન્ધ થયો તે મારે કબૂલ છે. " તથાસ્તુ " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ—" प्रजास्वः पंचपदीभव सा मामनुव्रता भव. "

શાસ્ત્રી—(લાલાંને) આ પાંચમે પગલે તમારો પ્રજોત્પત્તિનો સંબંધ થયો તેમાં તમારે અનુકુળ થવું.

લાલાં—" तथास्तु " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ—" ऋतुभ्यः षट्पदीभव सा माननुव्रताभव "

લાલાં—હવે તમે જે સર્વ ઋતુનો સંબંધ થયો એમ કહો છો તે મારે કબૂલ છે. " तथास्तु " તેમ થાઓ.

કૃષ્ણલાલ—" सखा सप्तपदीभव सा मामनुव्रताभव "

શાસ્ત્રી—હવે આ સાતમે પગલે તમારો બન્નેનો સંપૂર્ણ સંબંધ થયો. સમજ્યાં કે લાલાં બહેન ?

આણંદજી—(નેપથ્યમાંથી) દગો, પ્રપંચ, લુચ્ચાઈ, ઠગાઈ.

ખીમજી—(નેપથ્યમાંથી.) કયાં છે ? કયાં છે ? લાલાં કયાં છે ?

[ગડબડ કરતા માણસોનાં ટોળાંસાથે આણંદજી અને ખીમજી આવે છે.]

ખુશાલ—(લાલાંને બતાવી) આ રહી; કેમ શું છે ?

ખીમજી—શું છે ? એનાં લગન કરવાં છે.

ખુશાલ—લગન ? તેનાં લગન તો થઈ ગયાં.

ખીમજી—કયાં ? કોની સાથે ?

ખુશાલ—અહીંઆં; આ કૃષ્ણલાલ સાથે.

ખીમજી—ખોટું, તદ્દન ખોટું. હું એનો બાપ બીઠે એનાં લગન કરનાર બીજો છે કોણ ?

ખુશાલ---હું એનો ભાઈ.

ખીમજી---જોઉં છું કે તું તેનાં લગ્ન કેમ કરે છે.

ખુશાલ---લગ્ન તો થઇ પણ ગયાં. હવે રાડ પાડવાથી શું સરે છે.

ખીમજી---લગ્ન થઇ ગયાં? જૂઠું માયરું કયાં છે?

ખુશાલ---વરકન્યાના મનમાં.

ખીમજી---ચોરી કયાં છે?

ખુશાલ---કન્યાના ચૂડામાં.

ખીમજી---સાક્ષી કોણ છે?

ખુશાલ---આ આકાશમાં ઉગતો સૂર્ય—અગ્નિકુંડનો અગ્નિ—મંદિરમાં બીરાજતા આ દેવ—અને શાસ્ત્રના શ્લોક ભણનાર આ બ્રાહ્મણ.

ખીમજી---બસ બસ હું મારી છોકરીને ભોળવી ભગાડી જવાનો આ કૃષ્ણાપર આરોપ મુકીશ.

ખુશાલ---અને ન્યાયી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટનાં રાજ્યમાં દીકરીને વેચી ગુલામી વેપાર કરનાર તરીકે હું તમને સાબીત કરીશ.

આણંદજી---જૂઠ્ઠા છે--જૂઠ્ઠા છે—આ બધાએ જૂઠ્ઠા છે. આ બામણા જોડે પણ મારે એક વખત ટંટો થયો હતો તેથી એ ખોટું બોલે છે. લાલાંને તો હું--હું--હુંજ પરણીશ મારા મહેરબાન.

ખુશાલ---સાવધાન.

અંક ત્રીજો—પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ—પાલવાનો કીનારો.

કૃષ્ણાલાલ—ડીયર લાલાં મારી ફતેહ એ ખરેખર તો તારા ઉત્સાહનું જ પરિણામ છે, અને તેને માટે તું મને અભિનંદન આપે તે કરતાં મારે તનેજ અભિનન્દન આપવું જોઇએ.

લાલાં--આમ બોલી આપ મને શરમાવો છો.

કૃષ્ણલાલ—અને તારીજ સાથે ખુશાલભાઇનો પણ હું ઋણી છું. પ્રભૂ મને તે ઋણમાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ આપે.

ખુશાલ—કૃષ્ણલાલજી આ વિવેક ને માન આપણે હવે ઘર માટે રાખીએ તો વધારે સારૂં હમણાં તો તમે મુસાફરીથી શ્રમિત થયા હશો એટલે જેમ બને તેમ જલદી ઘેર જઇએ તો સારૂં (કૃષ્ણલાલને માન આપવા આવેલ ડેપ્યુટેશનના સભાસદો સાથે પીછાન મી. સુધારકચંદ. વણીક યુવક મંડળના સેક્રેટરી. પ્રોફેસર કૃષ્ણલાલ.

સુધારકચંદ--ભાઈ કૃષ્ણલાલ આપે ઇંગ્લંડ જઈ હુન્નર કળાની કેળવણી લઈ તેમાં પહેલા કલાસમાં માનપૂર્વક પાસ થઈ આપણી જ્ઞાતિનું મુખ ઉજ્વલ કર્યું છે. તે માટે આપને અભિનંદન આપતાં મને ઘણોજ હર્ષ થાય છે. આપને આ તમારી ફતેહ માટે કીનારા ઉપર ઉતારતાંજ માનપત્ર આપવું એવો વણિકયુવક મંડળ તરફથી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ડેપ્યુટેશનના પ્રમુખ તરીકે જ હું અહીં હાજર થયો છું. તો આપ તે માન પત્ર સ્વીકારશો એ વિનતિ કરી હું યુવક મંડળના સેક્રેટરીને તે માન પત્ર વાંચી સંભળાવવા ભલામણ કરીશ તો તેમાં કંઈ ખોટું તો નહીં જ કહેવાય,

સેક્રેટરી----હું ભાઈ કૃષ્ણલાલને મારા તરફથી ખરાં હૃદયનું અભિનંદન હાર્ટલી કોન્ગ્રેચ્યુલેશન આપી આપણા ડેપ્યુટેશનના પ્રમુખ મી. સુધારકચંદની આજ્ઞા પ્રમાણે માનપત્ર વાંચવાની રજા લઉં છું. અને ઇચ્છું છું કે પરમાત્મા દિવસેદિવસ આપણી જ્ઞાતિની ઉન્નતિ કરે.

પ્રોફેસર કૃષ્ણલાલ. બી. વૈશ્ય પ્રિય જ્ઞાતિબંધુ. જ્ઞાતિરત્ન. વણિકકુલદીપક સાહેબ. તમે એક ગરીબ કુટુંબમાં જન્મવા છતાં માત્ર હૃદયની, દઢતા, ઉત્સાહ, અને આત્મબળથી અભ્યાસ કરી વીલાત જેવા દૂર દેશની સફર કરી હુન્નર કળાની કેળવણી લઈ તેમાં પણ પહેલા કલાસમાં માનસાથે પાસ થઈ આપણી નાની અને ગરીબડી જ્ઞાતીની જે કીર્તી ઉજ્જવલ કરી છે તે માટે હમે આપને મુબારકબાદી આપીએ છીએ.

સાહેબ આપણી 'વણીક કોમ કે જેને માટે આજ સુધીમાં "વાણીઆ વીના રાવણનું રાજ્ય ગયું"—"વાણીઆ ડાહી માના દીકરા" વીગેરે

સેંકડો કહેવતો પડી છે અને જ્યારે દીલ્લીપતીને પાશાહ પણ જે વાણીઆઓને શાહનો ઈલ્કાબ આપવામાં આવ્યો છે તેવી આપણી વણીક કોમ હવે દીવસે દીવસે. પોતાની તે કીર્તી ગુમાવતી જાય છે. જન્મ-થીજ વેપારી જન્મેલા વાણીઆઓ આજે પોતાનો વેપાર ગુમાવતા જાય છે અને તેનું સ્થાન ક્ષત્રીઓ તથા શુદ્રો લેતા જાય છે કેમ કે વાણીઆઓ પોતે પોતાપણું ભુલતા જાય છે, અને દીનપ્રતીદીન પાછા પડતા જાય છે. પણ સાહેબ, અમને જણાવવાને આનંદ થાય છે કે વેપારનું મુલ જે હુન્નર કળા તેની સારી કેળવણી લઈ આપ આજે પોતાની માતૃભૂમીમાં પાછા ફર્યા છો તો તમારી તે વિદ્યાનો પોતાનાં જ્ઞાતી બંધુઓને લાભ આપશો અને પોતાની માતૃભૂમીની ઉન્નતિ કરશો. સાહેબ, દીવસે દીવસે નાશ પામતી હીંદભૂમીની દરેક આશાઓ દરેક આકાંક્ષાઓ તમારા જેવા ઉત્સાહી અને આત્મબળવાળા પુરૂષોના હાથમાં સોંપાયલી છે તો પ્રભૂ તમારે હાથે પોતાની માતૃભૂમીની ઉન્નતી કરાવે એવી અમારી તે પ્રભુપાસે પ્રાર્થના છે.

આપનાં પતિ લાલાં બહેન પણ ભણેલાં અને સંસ્કારી છે તે આપને આપનાં કામમાં સહાય કરતા થઈ પડે અને જ્ઞાતી તથા જન્મ-ભુમીનું ભલું કરતાં આપ દંપતી ચીરાયુ થાવ એમ અમે આશીષ આપીએ છીએ.

સાહેબ, અમે છીએ આપને વખાણનારાઓ તથા ચાહનારાઓ આપના જ્ઞાતીયુવકો.

[માનપત્ર વાંચી લેતાં તાળીઓનો ગડગડાટ થાય છે. સુધારકચંદ કૃષ્ણ-લાલ તથા લાલાંને પૂષ્પ માળ પહેરાંવે છે.]

કૃષ્ણલાલ—સાહેબો આપ જાણો છો કે હું મુસાફરીથી શ્રમીત થયેલો છું એટલે વિશેષ કંઈ ન કહેતાં મારો જીવનમંત્ર સ્વામી વિવેકાનંદનાં વાક્યોજ જણાવી મારૂં બોલવું પુર્ણ કરીશ. પ્રભૂ મને તે રસ્તે ચાલવાનું બળ આપે અને આપ પણ તેજ રસ્તે ચાલશો એમ હૂં આશા રાખીશ.

Oh India! forget not that your ideal woman is Sita, Savitri, Damayanti; forget not that your ideal God is the Great Ascetic of ascetics Umanath, Shanker; forget not that your marriage, your wealth, your life, are not for your individual personal pleasure; forget not that from birth you are sacrificed for the mother. Hero, take courage, be proud that you are an Indian---say in pride, " I am an Indian; every Indian is my brother.' Say --"The ignorant Indian, the poor, Indian, the Brahmin Indian, the Pariah Indian is my brother Be clad in torn rags and say in pride at the top of your voice: "The Indians are my brothers; The Indians are my life, India's God and Goddess are my God; India's Society is the Cradle of my Childhood, the pleasure garden of my youth, the Sacred seclusion of my old age." Say, brothers, "India's Soil is my Highest Heaven, India's good is my good." And pray day and night, "Thou Lord, Thou mother of the Universe, vouchsafe, manliness unto me.-- Thou Mother of strenth, take away my unmanliness and make me man." (તાળીનાં ગડગડાટ.)

ખુશાલ--કૃષ્ણલાલ ભાઇએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ખરેખર મનન કરવા જોગ છે અને જો આપણે આપણી જન્મભૂમિની ઉન્નતી ચાહતા હોઇએ તો તેઓએ કહેલા સ્વામી વિવેકાનંદના મંત્રનેજપતાં તથા અરદેશરખબરદારનાં ભારતકીર્તનને ગાતાં આપણે એનું અનુકરણ કરવું જોઇએ માટે બોલો.

“ ભારતી કીર્તન.”

અમે ભારતભૂમિના પૂત્રો અમ માત પુરાણુ પવિત્ર,
રે જેનાં સુંદર સૂત્રો ઝલકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર;
અમ અંતરને ઉદ્દેશી કરશું હોકાર હમેશ,
અમે દેશી દેશી દેશી, ઓ દિવ્ય હમારો દેશ.
અંધાર વિષે અથડાતાં કે દૂરતાં ભવ્ય પ્રકાશ,
પડતાં, રડતાં, રગડાતાં કે કરતાં હાસ્ય વિલાસ,
પળ પળ અમ ઉરનીધિએશી હા ઉછળે ઉર્મિ અશેષ,
અમે દેશી, દેશી દેશી ઓ દિવ્ય હમારો દેશ.
ક્યાં હશે હિમાલય જેવા ક્યાં પૂણ્ય પવિત્રજ ગંગ,
ક્યાં મળે અલૌકિક એવા સહુ દેશતણા બહુ રંગ;
ક્યાં મૂનિ ઈશ્વર જન એસી કરતા પ્રભુ પંથ ઉજેશ,
અમે દેશી, દેશી, દેશી ઓ દિવ્ય હમારો દેશ,
ક્યાં રામ યુધિષ્ટર ઘૂમ્યા, ક્યાં ગર્જયાં અર્જૂન ભીમ,
ક્યાં રજપૂત વીર ઝઝુમ્યા બળ દાખવવાજ અસીમ,
રે ભુલિએ તે રીતે શી ? અમ અંતરથી લવલેશ,
અમે દેશી દેશી દેશી ઓ દિવ્ય હમારો દેશ.
નથીરે રહેવું પર આશે છે પારકી આશ નિરાશ,
નથી કર ધરવો કોઈ પાસે, સ્વાશ્રયનો છે ઉલ્લાસ;
કોઈ દિવ્ય પ્રભાજ પ્રવેશી, એ દે હમને ઉપદેશ,
અમે દેશી દેશી દેશી ઓ દિવ્ય હમારો દેશ.
ધમ ધમ ધરણી ધ્રુજવીશું અમ દેશ તણાં કરી ગાન,
જય જય જય નાદ કરીશું દઈશું મોંઘા અમ પ્રાણ,
એ ભકિત વશી ઉરતેશી દેજો શકિત પરમેશ.
અમે દેશી દેશી દેશી ઓ દિવ્ય હમારો દેશ.

અંક ત્રીજો--પ્રવેશ બીજો.

નાત-સાજનું.

૧ નાતીલો--કાં છગનભાઈ નાત મળવાનો વખત તો ક્યારનોએ થઈ ગયો. બધા નાતીલા પણ આવી ગયા તોય હજુ કોઈ કંઈ બોલતું કેમ નથી.

૨ નાતીલો—કોના પેટમાં દુખતું હોય તે બોલે. પુછો ને ગોરને કે નાત શા માટે ભેગી કરી છે.

૧ નાતીલો—કાં ગોર?

ગોર—આવ્યો બાપજી.

૧ નાતીલો—આ નાત પુછે છે કે આજે આ નાત કોણે ભેગી કરી છે.

ગોર—મને તો નાતના પટેલીયાઓએ નાત ભેગી કરવાનું કહ્યું હતું બાપલા.

સુધારકચંદ—તોપછી હવે બોલતા કેમ નથી. શું મોમાં ઝાડ લાગી છે? શું બધાએ નાતીલાઓને અહીં બગાસાં ખાવા બોલાવ્યા છે?

૧ નાતીલો—કહી દયોને ગોર નાત શા માટે ભેગી કરી છે.

સુધારકચંદ—તે ગોરને મોઢું છે ને શું તમને નથી? તમેજ ભસી દ્યોને.

૨ નાતીલો—હવે તું કાલ સવારનો મારાં ઢીંચણ જેવડો છોકરો જરા યસ ફ્યસ કરતાં આવડ્યું તે બહુ ડાહયો થઈ ગયો છે. એ બધા એ જાણે છે. નાતનું કામ નાતના રીવાજસર થશે. બેસવું હોય તો બેસ નહી તો ચાલતો થા, કળજુગ હળાહળ કળજુગ આવ્યોરે ભાઈ નાના મોટાની મરજાદા ચાલી ગઈ.

૩ નાતીલો—હવે જવા દ્યોને મગનભાઈ; એવાના બોલવા સામે તે તમે શું જોતા હશો?

૨ નાતીલો—તો જુઓને ગોપાલભાઈ એના બાપને તો પટેલાઈ ન આવડી પણ હવે આ દીકરા નવા પટેલ જાગ્યા છે. ક્યાં ગયા ગોર બોલો નાત શા માટે ભેગી કરી છે.

ગોર--આપણી નાતવાળો પેલો કૃષ્ણો વિલાતથી પાછો ફર્યો છે; તે માટે તેનો વિચાર કરવાને નાત ભેગી થઈ છે બાપજી.

૧ નાતીલો—તે એ કૃષ્ણો પોતે કેમ દેખાતો નથી કૃષ્ણો.

ગોર—હું તો તેમને કહી આવ્યો હતો બાપલા અને હજુ નાતે હુકમ કરે તો બોલાવી આવું.

ખપણીઓ—ગોર મહારાજ આપને જવાની કાંઇ જરૂર નથી કેમકે તમને તે ઘેર નહી મલે. તેઓ બહુજ અગત્યનું કામ હોવાથી બહાર ગયા છે અને તેથી તેઓએ તેને બદલે મને અહીં મોકલ્યો છે અને આ ચીઠ્ઠી આપી છે.

૧ નાતીલો—ચીઠ્ઠી? ચીઠ્ઠી શાની? ચીઠ્ઠી?

ખપણીઓ—ચીઠ્ઠીમાં તેઓએ એમ જણાવ્યું છે કે હું આવી શકયો નહી તે માટે દીલગીર છું અને નાત ભેગી થવાની છે. એમ ખબર મળી તે પહેલાંજ હું બીજે જવાને પ્રોમીસ આપી ચુકયો છું પરંતુ મારે બદલે આ ખુશાલભાઈ આવ્યા છે. નાત માબાપ છે. હું કંઇ નાતથી ઉપરવટ નથી. મારે નાત જે કંઈ કરે તે કબુલ છે.

૧ નાતીલો—સાંભળ્યું કે છગનભાઇ, આ આજકાલના ભણેલા ગણેલા અને સાહેબ થઇ ગયેલા છોકરાનું ચીઠ્ઠું. નાત કરતાં બીજા વધારે, તે નાતમાં આ પરણવાને ખાંડુ મોકલી ભાઈ સાહેબ બીજે પધાર્યા છે. જાણે નાત તો તેની ગણતરીમાંજ નથી.

ખપણીયો—જી નહીં; કૃષ્ણલાલ તો કહે છે કે મારે તો નાતે તરવું ને નાતે મરવું છે. આ તો એવી જગ્યાએ જવાનું હતું કે ગયા વિના છુટકોજ નહીં, નહીં તો નાત તો મારા માથાનો મુગટ છે. છોકરાના ગુન્હા પેટમાં ઘાલે તો સારૂં.

સુધારકચંદ—અરે ગુન્હો ગુન્હો શું કરે છે, તું પણ રડતી સુરતજ દેખાય છે ખુશાલ–ગુન્હો? કૃષ્ણલાલ વીલાયત ગયા એમાં એટલો મોટો તે શું ગુન્હો કરી નાખ્યો? એ તો મારે એની તલવાર. બાકી વીલાયત ગયા એમાં કૃષ્ણલાલે શું ગુન્હો કર્યો છે.

૧ નાતીલો—કેમ કૃષ્ણો વીલાત ગયો એ ગુન્હો નહીં.;

સુધારકચંદ—નહી સાડી સાત વાર નહીં.

૨ નાતીલો—કળજૂગ કળજૂગ હળાહળ કળજૂગ આવ્યો ભાઈ હવે ધરતી રસાતલ જવાની થઇ આવશા.

સુધારકચંદ—કેમ એમાં કળજૂગ જેવું શું છે? શું આપણા વડવાઓ ચીન અરબસ્તાન નહોતા જતા અને હજુ પણ આપણા વાણીઆઓ શું અરબસ્તાનમાં વેપાર વાસ્તે નથી જતા?

૨ નાતીલો—એથી તમે શું કહેવા માગો છો?

સુધારકચંદ—એજ કે શું તમે તેને ગુન્હેગાર ધારો છો? કદાચ તમે એમ કહેશો કે એ ચીન ને જાપાન ને અરબસ્તાન તો આપણા એશીઆ ખંડમાંજ આવેલ છે. એટલે ત્યાં જવાની છૂટ છે તો શું જાવા, જંગબહાર અને નાતાલ એ પણ એશિયામાં છે? અને ત્યાં જનારને તમે શું ગુન્હેગાર ધારો છે?

૧ નાતીલો—ત્યાં જવાનો તો આપણામાં પરાપુર્વનો રીવાજ છે. જેમ આપણા બાપદાદાઓ ત્યાં જતા હતા તેમજ આપણે પણ ત્યાં જઇએ છીએ. એટલે એમાં કાંઈ અડચણ નથી. આપણા બાપદાદા ઓ કંઈ મૂર્ખ નહોતા કે વીલાત જવાતું હોત તો ન જાત.

સુધારકચંદ—થોડામાં એટલુંજ કહોને કે તમે લકીરના ફકીર છો પહેલે ચીલેજ ચાલનારા છો પણ ચીલે ચાલતાં નીચેનો દોહરો સાંભળ્યો છે ખરો કેઃ—

> યે તીનજન ચીલે ચલે, ઘેંટા બેલ કપૂત
> યે તીન ચીલે ના ચલે. શૂરા સિંહ સપૂત

૨. નાતીલો—નાસ્તિક, નાસ્તિક. અપમાન, અપમાન. નાતનુંઅપમાન.

૧ છોકરો—કેમ? શું એને નાતમાં બોલવાનો અધિકાર નથી? શું એ નાતીલો નથી? એને જે સાચું લાગે તે એ પણ પૂછે. એમાં અપમાન શાનું?

૧ છોકરો—કાકા, હવે એ કળજુગ કળજુગ ને અધરમ અધરમ ને નાસ્તિક નાસ્તિક કહી દબાવી બીવરાવી કામ કાઢવાના દિવસ ચાલ્યા ગયા. તમે પાંચ પટેલીઆ દોરો તેમ બધાએ આંધળાની ટોળી માફક તમારી પાછળજ દોરાવું એમ હવે કોઇ કબૂલ કરે તેમ નથી.

ખુશાલ—શાંત થાઓ શાંત થાઓ, ભાઈઓ, શાંત થાઓ. તેઓ આપણા મુરબ્બીઓ છે; તેઓ જે કરશે તે આપણા કલ્યાણનુંજ કરશે. આમ આકરા ન થાઓ.

સુધારકચંદ—એમાં શાંત શું થવાનું હતું ? તું જાણે આમ મીઠું બોલી એ લોકો તરફથી લાભ કાઢી જઈશ, એવી સ્વપનામાં પણ આશા ન રાખતો. હ્યો બધે જાતાં નથી વટલતા અને વીલાત જાતાં વટલી જાય છે. કારણ કે પેલા જંગલી દેશ એટલે ત્યાં અડચણ નહીં અને હુન્નરકળાના દેશમાં જાય તો કયાંક હુન્નરકળા શીખીને વટલી જાય.

૧ નાતીલો—હવે ઝાઝો ટેટેં કરે છે તે જા. નાત તારે ઘેર હોય તો તું તારે ગમે તેમ કરી લેજે.

સુધારકચંદ—નાત મારે ઘેર શાની. નાત તો તમારા ખીસામાં ભરી છે તે તમે જેમ ફેરવવા ધારો તેમ ફરે.

૩ નાતીલો—આ આમ કંઈ નાતનું કામ ચાલે એમ જણાતું નથી. એટલે જો મારૂં માનો અને નાત ગંગાના ધ્યાનમાં ઉતરે તો પંચ નીમો એ એક તરફ બેસી વીચાર કરી આનો નીકાલ આપે.

સુધારકચંદ—અમારે તે કબુલ નથી.

નાતીલાઓ—અમારે કબુલ છે. કબુલ છે.

સુધારકચંદ—એ પક્ષપાતી પટેલીઆનું પંચ કદી નિશપક્ષપાત ઇન્સાફ આપે તેમ નથી.

કીંચિત ન્યાય ન જાનત હય- ઝગડા સુનકે મનમેં સુખ પાવે
ચોરકી ઓર કરે હહસાં શઠ શાહકે હાથ ન ગોલા ધરાવે
આપકો અંગ કલંક ભર્યો. નીકલંકકે અંગ કલંક લગાવે
નર્ક પડે તીન કે પરસે. પરપંચ કરે ઔર પંચકહાવે.

એ તો તમે ગમે તેમ કરશો; પણ એણે ધાર્યું હશે તેમજ કરશે.

૨ નાતીલો—નહીં તો મોટું સાચાઈનું પુતળું તુંજ થઇ ગયો હોઇશ.

૩ નાતીલો—મહેરબાની કરી મારૂં સાંભળી હ્યો જેને ન ગમતું હોય તે ભલે ચાલી જાય પણ હું જોઉં છું કે નાતનો મોટો ભાગ પંચ નીમવાની તરફેણમાં છે માટે હું જણાવું છું કે મગનભાઈ છગનભાઈ ગોપાળભાઈ.

૧ નાતીલો--અને તમે.

સુધારકચંદ—બસ ચાર નામજ પુરતાં છે. હવે પાંચમો નહી નીમતા એટલે બરાબર ચંડાળચોકળી થઈ રહેશે અને પંચ ત્યાં પરમેશ્વર કહેવાય છે તે પરમેશ્વર ગેરઈન્સાફીમાંથી બચી જશે.

૩ નાતીલો---સુધારકચંદ નાતે તમારા બહુ બોલ સહ્યા છે અને પોતાનું મોટું મન રાખી તમોને માફ કર્યા છે પણ હવે જો તમે આવા કોઇ પણ શબ્દ બોલશો તો નાતનું અપમાન કરવા માટે નાત તમને પુછશે માટે મુંગા રહો.

સુધારકચંદ—એટલે શું તમે અમારે મોઢે તાળું મારવા માંગો છો!

૩ નાતીલો--જો બોલવું હોય તો જરા બોલતાં શીખોને આવો.

સુધારકચંદ---તમે અમારૂ બોલવું સાંભળવાજ ન માંગતાહો તો અમે અહીં બેસવા પણ માગતા નથી અને તમારા ઇન્સાફને મળતા પણ થતા નથી.

૩ નાતીલો---ન બેસવું હોય તો રસ્તો ખુલ્લો છે અને નાતનો ઇન્સાફ નહીં માનોને તો પુછવા માટે નાતના હાથ મોટા છે.

સુધારકચંદ—એમ ? ઠીક છે, ઠીક છે; ચાલો, ચાલો છોકરાઓ.

[સુધારકચંદ અને કેટલાક છોકરાઓ ઉઠી ચાલવા માંડે છે. ખુશાલ રોકે છે અને ગડબડ મચી રહે છે. અંતે સુધારકચંદ ચાલી જાય છે.]

૩ નાતીલો—ગયો તો ભલે ગયો એક પીડાપતી અને પાંચમા મોહન ભાઇ.

[પંચ ઉઠી, એક કોરે વીચાર કરવા બેસે છે.]

૧ નાતીલો---કાં છગનભાઈ ત્યારે શું કર્યો વિચાર.

૨ નાતીલો--મારો દીકરો સુધારકચંદ કહેતોતો તો સાચું કે બધા જંગલી દેશમાં જવાની છૂટ અને જ્યાં જવાથી ફાયદો તે દેશમાં જવાનીજ બંધી.

૩ નાતીલો---પેટમાં તો બધુંએ જાણીએ છીએ. પણ જો આ કૃષ્ણાલાલ આખરીઆ શેઠની વચમાં આવ્યો હતો એટલે આખરીઆ શેઠને ખુશી કરવાને પણ એ છોકરાને નાતબાર તો મુકવો જોઇએ.

૪ નાતીલો—એમાં શું; નહીંતો પછે આપણે આખરીઆ શેઠના સબંધી શાના ?

૫ નાતીલો---હવે સબંધબબંધ તો બધું ઠીક, પણ જોને પોતાની મીલમાં તારા ભત્રીજાને નોકરી રખાવી આપ્યો. એ કેમ ભૂલી જાય છે.

૪ નાતીલો—હા અને નહીં તો તું તો કોરોજ રહી ગયો હોઇશ. એટલા માટે તો તેણે તને પાંચ હજાર ધીરી તારી જતી આબરૂ બચાવી છે.

૩ નાતીલો---અને મોટા સાહેબને ભલામણ કરી છગનભાઇને એજન્સી બંધાવી આપી છે તે.

૨ નાતીલો---અને જાણે તું તો સતો સાવળંગો. પડયોપાથર્યો રહી જેમ વેતરાય તેમ તો વેતરે છે.

૧ નાતીલો---હશે હવે આપસઆપસની ભાંજગડ કરી ઢાંક મારા ને ઉઘાડ તારા શું કામ કરો છો. થોડામાં એટલું કે ખાતું એનું ગાવું આ કૃષ્ણલાલ અને તેની જોડે જે સબંધ રાખે તે બધા આજથી નાતબાર.

૫ નાતીલો---તો પછી છે શું ઉઠો અને સંભળાવી દ્યો નાતનો ઇન્સાફ.

[પંચ ઉઠી નાતીલાઓમાં જાય છે ગડબડ અને સાંભળો સાંભળોના પોકારો.]

૩ નાતીલો—સાંભળો ભાઇઓ, સાંભળો, આપણી નાતના પરા પૂર્વના રીવાજથી વીલાત જવાની ચાલ નથી. કારણ કે ત્યાં જવાથી વટલી જવાય છે, બીજા બધા દેશમાં ધર્મ સંચવાય છે. પણ વીલાતમાં ધર્મ સચવાતો નથી અને તેથીજ આપણા ઘરડાઓ. ત્યાં જવાની બંધી કરી ગયા છે એટલે પંચ એ ઠરાવપર આવ્યું છે કે કૃષ્ણલાલ નાતનો રીવાજ તોડી વીલાત ગયો છે, તેથી વટલી ગયો છે, તેથી નાત તેની જોડનો પોતાનો વહેવાર બંધ કરે છે, અને જો કોઈ તેની જોડે સબંધ રાખશે તો નાત તેનો પણ વહેવાર બંધ કરશે અને ગોરને નાત તરફથી કહેવામાં આવે છે કે નાતનો આ ઇન્સાફ તેણે દરેક નાતીલાને ઘેર જઈ કહી આવવો અને હવેથી કૃષ્ણનું નાતનું લહાણું બંધ કરવું. બોલો શ્રી ગોરધનનાથકી જે.

[કોઈ તરફેણમાં અને કોઈ વીરૂધમાં બોલે છે તથા ધકકામૂકકી કરતા જાય છે.]

અંક ત્રીજો—પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—કૃષ્ણુલાલનું ઘર.

લાલાં—વ્હાલા કૃષ્ણુ હું એક પાપિણીને લીધે તમારે ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડયું છે. અરે નાતબહાર સુધ્ધાં રહેવું પડયું છે.

કૃષ્ણુલાલ—ઘેલી લાલાં એ શું બોલે છે? ખરૂં દુઃખ તો તેં વેઠયું છે, ખરો આત્મભોગ તો તેં આપ્યો છે. મારે લીધે તું બાપનું ઘર સૂધાં ગુમાવી બેઠી છો પણ હવે એ ગઈ ગુજરી યાદ કરવાથી શું ફળ. મેં વીલાતનો મારો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો તેટલામાં તેંપણ વનિતાવિશ્રામમાં રહી જે સેવાવ્રતનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે તે શિક્ષણનો ઉપયોગ કરી દેશની સેવામાં તારા હૃદયને જોડી દે. અને જગતને બતાવી આપ કે નારીનો દેહ કંઇ તદ્દન નીરૂપયોગી નથી.

દેવી—(પ્રવેશ કરીને) બહાર આખરીઆ શેઠ આવ્યા છે અને આપને મળવા માંગે છે.

કૃષ્ણુલાલ—આખરીઆ શેઠ અને મ્હારે ઘેર? મને મલવા?

લાલાં—અજાયબી.

દેવી—દુનીયામાં નવ અજાયબી ગણાએ છે તેમાં દશમી અજાયબી.

કૃષ્ણુલાલ—જા, દેવી તેને માન સાથે અંદર લઇ આવ.

દેવી—માન સાથે!? કેવાં છાજીઆંનાં માન સાથે કે?

લાલાં—કેમ દેવી મારી સાથે આટલું રહી તો પણ એવુંજ શીખી? કેમ ભુલે છે કે દુશ્મન હોય છતાં ઘેર આવે તો તેને માન આપવું.

દેવી—એ તો સ્હેજ હસતી હતી બા. બાકી તો મેં પણ તમારૂંજ અન્ન ખાધું છે. (જાય છે.)

કૃષ્ણુલાલ—આજે આખરીઆ શેઠને મ્હારૂં શું કામ પડયું હશે?

લાલાં—જે હશે તે હમણાંજ જણાઈ રહેશે?

આણંદજી—(પ્રવેશ કરીને) ભાઇ કૃષ્ણુલાલ અને બીજું કોણ ઉભું છે દીકરી લાલાં કે?

દેવી—હેં!! દીકરી લાલાં!! આખરીઆ શેઠ સુધરી ગયા કેશું?

કૃષ્ણલાલ--ફરમાવો વડીલ કંઇ આજે આપને તસ્દી લેવી પડી. એના કરતાં મને કહેવરાવી મોકલ્યું હોત તો હુંજ આપની સેવામાં હાજર થાત.

આણંદજી--હું આવ્યો એ જોઇને તમને બન્નેને ખરેખર બહૂજ અજાયબી થતી હશે.

લાલાં--એમાં અજાયબી જેવું શું છે. વડીલ ?

આણંદજી--નહિ તમારા રસ્તામાં કાંટા બીછાવનારો, તમને હેરાન કરનારો, હું તમારે ત્યાં આવવાથી તમને અજાયબી થાય તો તેમાં નવાઈ કંઇ નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું.

લાલાં--દેવી, જાતો શેઠને માટે ચાહ લઇ આવતો. (દેવી જાય છે.)

આણંદજી--નહિ નહિ, ચાહની કંઇ જરૂર નથી. હું તો માત્ર એક કામને માટેજ તમારી પાસે આવ્યો છું.

કૃષ્ણાલલ--ફરમાવો અને જો હું તે મારા પ્રાણને ભોગે કરી શકતો હોઇશ તો પણ કરીશ.

આણંદજી--કૃષ્ણાલાલ, કૃષ્ણાલાલ હવે હું સમજવા પામ્યો છું, કે હું મારાં ધોળાંમાં ધુડ નાખવા તૈયાર થયો હતો. પણ તેમાંથી તમે મને બચાવી લીધો છે. અરે જેણે અકસ્માત વખતે એક મા પોતાનાં બચ્ચાંની સારવાર કરે તેમ મારી સારવાર કરી હતી, તેવી માતૃસ્નેહ-વરસાવતી આ લાલાંને તેના ઉપકારનો બદલો વાળવો તો કોરે રહ્યો પણ હું તેના અવતારની ધુડધાણી કરવા તૈયાર થયો હતો. તે વાત યાદ આવતાં પણ હું પસ્તાઉં છું. અરે તે સમયનું સ્મરણ થતાંજ મારા હૃદયમાં કંપારી ઉઠે છે.

કૃષ્ણાલાલ--બનવા કાળ બની ગયું છે. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો.

આણંદજી--હા, ભૂલ્યો ત્યાંથી ફરીથી ગણવાનોજ મેં વીચાર કર્યો છે. ન્હાયા તેટલું પુન્ય. એ કહેવતને યાદ રાખી આ જીંદગીના છેલ્લા દીવસોમાં જો તમે કાંઈ મદદ કરો તો ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી પ્રમાણે કંઇક સ્વદેશ સેવા કરવાનો મારો વિચાર છે.

લાલાં--વડીલની આજ્ઞા હશે તો વડીલના કાર્યોમાં હમે હમારા પ્રાણ પાથરીશું.

આણંદજી—દીકરી લાલાં મેં હવે એવો નીશ્ચય કર્યો છે કે આ કાયાનો ભરોસો નથી અને પાછળ કોઈ ખાનાર પણ નથી, છે, પણ તે તો "કાકા મામા કહેવાના અને ગાંઠે હોય તો ખાવાના" તેથી આ બાકી રહેલા જીંદગીના થોડાક દીવસ, જો કૃષ્ણલાલ આનંદમા ગાળવા દેય તો વાનપ્રસ્થ થઈ ગોકુળ વાસ કરી ત્યાં ગાળવા—

કૃષ્ણલાલ—પણ આપ—

આણંદજી—સાંભળો હું તેજ કહું છું. મારી જે કંઈ દોલત છે તે હું તમારા ટ્રસ્ટમાં સોપવા માંગું છું. જેમાંથી માત્ર એક નામની રકમ જુદી રાખવી કે જેના વ્યાજમાંથી હું જીવું ત્યાં સુધી મારૂં ગુજરાન ચાલે અને મ્હારાં મરણ પછી મ્હારી ઉત્તરક્રિયામાં ખરચ થાય તે શીવાય બીજી મ્હારી આખી બાદશાહી દોલતથી એક હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપનારૂં મહાન ખાતું ખોલવું કે જેમાં દરેક વીદ્યાર્થીઓ ત્યાંજ રહી હુન્નર ઉદ્યોગ અને શોધખોળનું શિક્ષણ મેળવે અને મ્હારાં આ ગરીબ હિંદની ઉન્નતી થાય. ખરી ઉન્નતીનો પાયો રોપાય.

કૃષ્ણલાલ—આણંદજી શેઠ, આણંદજી શેઠ.

આણંદજી—સબુર કરો સાંભળી લ્યો હું કોઇ ઉપર કાંઈપણ ઉપકાર કરતો નથી. હું તો તેમ કરી માત્ર મારાં ભૂતજીવનનાં કર્તવ્યોનું પ્રાયશ્ચીત કરું છું. અને એ જે—દેશની—મુડી છે તેજ દેશને અર્પણ કરી માત્ર હું મ્હારી ફરજ બજાવું છું.

લાલાં—પણ તેવી ફરજ સમજનારાઓ પણ આજે ક્યાં છે ?

આણંદજી—આપણે બીજા તરફ શા સારૂ જોવું જોઇએ ? લાલાં જો કૃષ્ણલાલ જેવા આત્મભોગી પુત્રો ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં છે તો જરુર જાણજે કે હવે તેવાઓ પણ થશે. મારા જેવા જૂનાજમાનાના ઘરડાના અંતઃકરણમાં પણ ભડકા ઉઠાવનારો નવયુગ એવા દાતાઓને ઉત્પન્ન કરશે. કાળ કાળનું કામ કર્યો જાય છે. તમારે તો તે કર્તવ્ય-યજ્ઞનો અગ્નિ બુઝાય નહીં એટલુંજ ધ્યાન રાખવાનું છે. ભાઈ કૃષ્ણલાલ હજુ મ્હારે આ પ્રસંગે બીજું ઘણું કામ કરવાનું છે. વળી તમને પ્રાયશ્ચિત કરાવી પાવન કરાવવા માટે શ્રીમદ્‌શંકરાચાર્યની આજ્ઞા મંગાવી

છે. તે પણ નાતીલાને પુગાડવી છે માટે હવે હું જઈશ પણ આપ મારા સોલીસીટરને ત્યાં ક્યારે મલશો.

લાલાં અને કૃષ્ણલાલ—વડીલ, વડીલ; આપતો હમને ઉપકારના બોજા તળે દબાવતાજ જાઓછો.

આણંદજી—નહિ તેમાં ઉપકાર જેવું કાંઇ નથી. તમારા નાતબહારનું કારણ પણ હુંજ હતો, પક્ષપાતી પંચે મ્હારા પૈસામાં અંજાઇનેજ તમને ગેરઈનસાફ આપ્યો હતો, અને ન્યાયના નામને કંલકીત કરી નાતમાં તડાં પડાવનાર પણ તેજ મ્હારો પૈસો હતો. તો હવે તે પૈસાનો ત્યાગ કરવા પુર્વેજ તે પૈસાએ મચાવેલા અધર્મનો પણ નાશ થવો જોઇએ. હવે હું જઇશ.

લાલાં---કૃષ્ણલાલ--પગે લાગીએ છીએ વડીલ.

આણંદજી---ચીરંજીવી રહો—સુખી રહો, સ્વદેશની સેવા કરતાં રહો.

[આણંદજી જાય છે.]

પુંજો--ધાડ, ધાડ, લૂટ, લૂટ, ચોરી, ચોરી.

લાલાં---કોણ પુંજો? છે શું ?

પુંજો--ગુમ ગુમ.

લાલાં—અરે પણ શું ગુમ? કંઈ ભસી મરને.

પુંજો—પેટી જોઈ, પેટારા જોયાં, કબાટ જોયો, પણ કયાંય ન મળે; ગુમ.

લાલાં--શું તારૂં કાતયું ગુમ ? હવે મને વધારે ગભરાવ ના, જે કહેતો હોય તે જલદી કહી દે.

પુંજો---લાલાં બહેન તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. હાય હાય હું લુટાઈ ગયો, રખડી ગયો, રઝળી ગયો, કોઇ બદમાશે મને પાયમલ કરી નાખ્યો. મારા લગ્ન માટે પહેરવા મેં બનાવેલો પેલા બઝાર ગેટવાલા પી૦ તુલશીદાસનો આખો શૂટ ને શૂટ ઉપડી ગયો.

લાલાં—લ્યો, ખોદ્યો ડુંગર તો કાઢયો ઉંદર, એમાં શું થયું ?

પુંજો--શું થયું! અરે તે અપ--ટુ--ડેટ સ્ટાઇલનો કટ મ્હારી દેવીને બહુજ ગમે છે. બીજી બધી દુકાનો કરતાં તેનું મન તો પી૦ તુલશી-દાસના કાપડ અને કટમાંજ રમે છે. જો લગ્નમાં તે કપડાં ન મલ્યાં તો કયાંક છેડાછેડી બાંધ્યા પહેલાંજ છુટાછેડાનો તાલ મચાવશે, અને

તમારી મહેરબાનીથી માંડ. ઠેકાણે આવેલી વાત વા ખાતે ઉડી જઈ મારો તરાપો અધવચ ડુબાવશો?

લાલાં—તે શું બીજો શુટ નથી.

પુંજો—અરે શુટ તો ઘણાએ છે પણ કોઈનાં કપડાંની પેટર્ન ખરાબ કોઈનો તોકે કટજ ખરાબ કંઈ પી૦ તુલશીદાસની બરાબરી થઈ શકે છે બાઈશાબ.

લાલાં—તો હજું તારાં લગ્ન તો સાંજના છે ને? એતો ચાર કલાકમાં બહુ જલદીનો ઓરડર હોય તો બનાવી આપે છે. એમાં આટલો બધો શાંનો કાંપે છે. લે જોઇએ તો ગાડી ભાડાના પૈસા હું આપું. જલદી બજાર ગેટમાં દોડયો જા અને નવો શુટ બનાવ અને તે પહેરી દેવી સાથે હાથ મીલાવ.

પુંજો—હાશ હવે જીવ હેઠો બેઠો. તમારી આ યુક્તિ મને પસંદ આવી પણ જુઓ સામેથી દેવી આવે છે, એને આ શુટ ચોરાયાની વાત ન કરતાં, નહીં તો કયાંક હમણાંથીજ ધાંધલ મચાવશે અને મને રખડાવશે.

લાલાં—તેની તું ચિંતા ન કર, દેવી.

દેવી—બાઈસાહેબ.

લાલાં—જો તેં મ્હારા લગ્ન વખતે પુંજાને વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે તારે તેને પરણવું જોઇએ. આવ હું તમારા બન્નેના હાથ મેલવી આપું.

દેવી—લગ્ન તો સાંજના છે અને હમણાંથીજ હાથમાંહાથ.

પુંજો—હમણાં અરધાં લગ્નતો થઈ જવાદે, એટલે પછી સાંજનાં અરધાંનીજ વાત.

પુંજો—વાહ મલ્યાં અરધાં લગનથી જોડાં મલ્યાં
આંખે ન દીઠાં કે કાને ન સાંભળ્યા—વાહ મલ્યાં.
દેવી—બજારગેટમાં જલદી દોડો નહિતો રહેશો વાખાતા
પી૦ તુલશીદાસનો શુટ આવે તો વાર નથી પુરાં થાતાં.
લાલાં—નારી થઇ નરને પરણાવ્યો શેઠ સાથ તેં
એ છેતર પીંડીનાં આ ફુળ ફળ્યાં—વાહા મલ્યાં.

અંક ત્રીજો—પ્રવેશ ચોથો.

અખિલ ભારતીય વણિક પરિષદ.

માણસો બધા જમા થયા છે વોલંટીયર ટોલીની વચમાં ચાલતા પરિષદના પ્રમુખ આણંદજીશેઠ તથા રીસેપશન કમીટીના પ્રમુખ કૃષ્ણલાલ બરાબર વખતસર દાખલ થાય છે. ઘંટ વાગે છે, અને કામની શરૂઆત થાય છે].

રીસેપશન કમીટીના પ્રમુખ કૃષ્ણલાલ — અખિલ ભારતવાસી વણીક બંધુઓ—આજે આ સમસ્ત ભારતવર્ષના વણીક એકજ લોહીના વીખરાયેલા કણોને એકજ સ્થાને મળેલા જોઈ મારા હૃદયનો આનંદ ઉછાળા મારે છે. વળી તેઓનો સત્કાર કરવાનું કામ મને મળ્યું છે તે માટે હું મને કૃતાર્થ થયેલો માનું છું. એક દીવસ હાઈ કોર્ટની ખુરસી ઉપરથી મર્હુમ ન્યાયમૂર્તિ સ્વદેશભક્ત બદરૂદ્દીન તૈયબજીએ પોતાને મળેલા કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ માટે કહ્યું હતું કે "મને મારી જીંદગીમાં મળેલાં દરેક માન કરતાં તે માનને હું શ્રેષ્ઠ ગણું છું" તેમજ મને કહેવાદ્યો કે આજ દિવસ સુધી મને મળેલાં દરેક માનો કરતાં મારા સમસ્ત હિન્દના વણિક બંધુઓને સત્કાર આપવાનું આ પહેલુંજ માન મને મળ્યું છે તે માટે હું અભિમાન ધરાવું છું. ભાઇઓ, હિંદની સુવર્ણભૂમિ—વેપારીઓની લીલાભૂમિ, ખેતી-વાડીની માતૃભૂમિ આ ગુજરાત ઉપર આપને આવકાર આપતાં રીસેપશન કમીટી તરફથી આપે પધારી અમોને માન આપ્યું છે તે માટે આપ સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું અને આપણે અહીં મળ્યા છે. તેનું ઐક્યતાની ગાંઠ મજબુત કરવામાં કંઈપણ કારણ ઉભું કરી શકીયે તો આપણે ઘણું કાર્ય કર્યું છે એમ હું માનીશ. સાહેબો અમે તમારી ગાંડીગુજરાતના ગાંડા ભાઇઓ કદાચ તમારી જોઇએ તેટલી સગવડો નહીં સાચવી શક્યા હોય પરંતુ ખરા હૃદયના ભાવ સાથની--ગરીબના ઘરની મીઠું રોટલી, આપ ઉદાર હૃદયથી કૃષ્ણે સ્વીકારેલી સુદામાજીની ભાજી તરીકે સ્વીકારશો એવી આશા છે. આપણે આજે આંહી જે મળ્યા છે તેનું પરીણામ વણીક વર્ણની ઉન્નત્તીમાંજ આવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. આપણી તે શુભ આશા સફળ કરો એવી તે

જગન્નિયંતાના ચરણમાં વિનતી કરી હવે હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે—"આપણા વણિક વોલન્ટીયર ટીમના કેપ્ટન ખુશાલભાઈ આ પરીષદ પ્રસંગે બનાવવામાં આવેલું આપણું "મુદ્રા લેખ" બતાવતું સંગીત ગાઈ સંભળાવશે અને ત્યાર પછી કાયદાપૂર્વક પ્રમુખની નીમણુક થઈ પરીષદનું કાર્ય શરૂ થશે."

(તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે કૃષ્ણલાલ બેસે છે.)

ખુશાલ-

ચાર વર્ણ જ્યાં હતા પ્રથમ ત્યાં આજ વર્ણ ગણતાં ન ગણાય,
ધર્મ ધર્મના નામ થકી સૌ હિન્દ અધોગતીમાં અથડાય.
જ્યાં વીપ્ર ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શુદ્રો, વર્ણ એ ચારજ હતા
સહુ ઐક્યથીનિજ કામ કરતા હિંદને શોભાવતા
ત્યાં આજ જાત અસંખ્ય ને વળી જાતથીય રહે જુદા
હોયે પુરબીયા બાર તો ચોકાજ થાએ તેર ત્યાં
ઐક્ય શૃંખલા તુટી હીંદની કહો ઉન્નતી કેમજ થાય
સાંધે એક ત્યાં તોડે બીજો તો સુખની આશા કેમ રખાય
સહુ વેદ પૂકારી કહે નહિ અન્ય ચારે વર્ણથી,
ગીતામહીં શ્રીકૃષ્ણ પણ થાકયા અરે તે તો કથી
હયોને ભલે શ્રૃતિ સ્મૃતિ ખોળી જુઓને ખંતથી
પણ ચાર વર્ણોના વિના કોઈ પાંચમો વર્ણજ નથી
ત્યારે આજ આ વર્ણ આટલી કયાંથી થઇ તે કંઈ ન જણાય
દુરાગ્રહીના દુરાગ્રહોનો ફેલ હરિહર તે સમજાય.

ભાસ્કરરાવ—અખિલ ભારતવર્ષીય બંધુજનહો, મી આજ આપલ્યા-પુઢે આજચ્યા પરિષદેચે અધ્યક્ષ નેમણ્યાચી સૂચના માંડણ્યાસાઠીં ઉભા રાહિલોં આહે. મી આતાં જ્યા થોર વ્યક્તીચેં નાંવ આપણાલા સુચ-વિણાર આહે ત્યાચી આપલ્યાસ ઓળખ કરૂન દેણ્યાચી મુળીંચ આવ-શ્યકતા નાહીં. કારણ આપણા સર્વાંચ્યા તે પૂર્ણ પરિચયાચેચ આહેત. બંધુજનહો, જ્યા મહાભાગાને ઐશીં લાખ રુપયાંચી મોઠી થોરલી દેણગી આપલ્યા દેશાંતીલ ઉદ્યોગવૃદ્ધીચ્યા કાર્યાસાઠીં દેઊન આપલેં નાંવ

અજરામર કેલેં આહે, જ્યા નરશ્રેષ્ઠાનેં સ્વદેશ સેવેચ્યા આપણ સર્વાપુઢેં ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ઠેવિલા આહે, ત્યા આપલ્યા પરમપૂજ્ય આણંદજી શેટ-જીચેં નાવ કોણાલા માહીત નાહીં? આપલી સર્વ ધનદૌલત રાષ્ટ્રકાર્યાસ અર્પણ કરુન જે સાચ્યા રાષ્ટ્રાચ્યા અત્યંત આદરાસ પાત્ર ઝાલે આહેત ત્યાંની આજચ્યા આપલ્યા પરિષદેકડે અધ્યક્ષત્વેંન સુશોભિત કરુન પરિ-ષદેવર અનુગ્રહ કરાવા અશી આપલ્યા સર્વાંચ્યા વતીનેં મી આણંદજી શેઠજીના વિનંતિ કરિતોં વ આપણ સર્વજણ ટાળ્યાંચ્યા ગજરાંત યાલા આપલી સંમતિ દ્યાલ અશી ઉમેદ બાળગિતોં.

લાલા મોહનલાલ) મેરે પ્યારે ભાઇઓ આપકે સમક્ષ અપને ભાઈ
પંજાબી ડેલીગેટ.) ભાસ્કરરાવજીને જો દરખાસ્ત રખ્ખી હય ઉનકો અનુમોદન દેતે મેરેકો બહોત આનંદ હોતા હય આજકી એ ભવ્ય સભા દેખકે મેરે હૃદયમેં જો આનંદ ઉત્પન્ન હોતા હય વ્હો દિખાને લાયક શબ્દ મેરે પાસ નહીં હે ભાઇઓ હિન્દકી અવનતી કે જો જો કારણ ગીને જાતે હંય ઉસમે બારાપુરબીયે તેરે ચોકકી કહેતી બોલી જાતિ હય. પ્રાંતભેદ, ધર્મ ભેદ, ભાષા ભેદ, ઈત્યાદિ ભેદ હય. એક વર્ણસે આજ સંયકડો નાતી હુઈ હય હય વો ભેદકો ટાલનેસે હમ બોહોત કામ કર સકતે હંય ઔર આજકી પરીષદમેં હમ સકલ ભારતવર્ષીય વણિક મીલે હંય વો મીલાપસે હમ એક દુસરેકે પાસ પાસ હોકર એક દિન હમ સબ વૈશ્ય એક અંગ બન જાય ઔર ભારતકી સેવામેં કામ આંય ગે આશા રખ્ખકે મી૦ ભાસ્કરરાવકી દર-ખાસ્તકો અનુમોદન દેકે બયઠનેકી રજા ચાહતા હું (તાળીયો).

જેઠુભા)
કચ્છી) આઉં ભાસ્કરરાવજી ને લાલાજીજી દરખાસ્તકે વધુ ટેકો ડીયાંતો.

(તાડીના ગગડાટ વચ્ચે આણંદજીશેઠપ્રમુખની ખુરસીપર બેસે છે.)

આણંદજી---ભાઇઓ આપે મને પ્રમુખ તરીકેનું માન આપ્યું છે તે માટે આપ સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું મારે માટે દરખાસ્ત મુકનારાઓ એ મારે માટે જે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે તેઓ નુંજ સારાપણું છે અને હું જાણી શકુ છું કે આપ મારા કરતાં પણ વધારે વિદ્વાન અને લાયક પ્રમુખ મેળવી શકયા હોત પરંતુ જો મારા ઉપ-રજ તે ફરજ નાખવામાં આવી છે તો હુ ઈશ્વર પાસે માગું છું કે પ્રભુ

મને તે ફરજ ઉઠાવવાની શક્તિ આપે ભાઇઓ હું વીચાર કેમ ગોઠવવા તે જાણતો નથી કારણ કે મેં મારી આખી જીંદગી વેપારમાંજ ગુજારી છે. ભાષણ કરવાનો હમારા જમાનામાં રીવાજ નહોતો એટલે ભાષણ કેમ કરવું એ હું જાણતો નથી પણ મારા વીચારો જેમ વાત કરતો હોય તેમ છુટા છવાયાજ બોલ્યે જાઉં છું અને તે આપ ગોઠવી લેશો. મેં જે કંઈ આપ્યું છે તેમ કહેવામાં આવે છે તે જેનું હતુ તેનું પાછું આપ્યું છે એમ હું માનું છું કારણ કે તેનાં મેં ઝાડ પણ વાવ્યાં નહોતાં અને તે મારા ઘરમાં પાકયા પણ ન હોતા ભાઇઓ આપણે વાણીયા. શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણો નારાયણના મોઢાથી ઉત્પન થયા, ક્ષત્રીઓ નારાયણના હાથથી, વૈશ્યો તેના ઉદરથી અને શુદ્રો પગથી. અર્થાત્ આપણે આદી નારાયણનું ઉદર છીયે. શરીરમાંનો સર્વ થી અગત્યનો ભાગ તે આપણે છઇએ—શરીરની જીવનશકિત તે આપણે છઇએ. જો પેટ અન્ન ન પચાવે તો મોઢું ખિન્ન થઈ જાય, પગ થાકી જાય, હાથ નબળા પડી જાય, એટલે કે જો આપણેજ આપણાપણામાં ન આવીએ તો સર્વ ભારત તેનું ભોગ થઈ પડે અને તેના ગુન્હેગાર ખરેખર આપણે જ છઇએ. ભારતના ધર્મોએ બધા વર્ણ કરતાં આપણને વધારે જવાબદાર બનાવ્યા છે. તો ભાઇઓ આપણે તે જવાબદારી બરાબર ઉઠાવી આપણેઅંગેજ તેઓ પાછા પડે છે એ કલંક દુર કરવું જોઇએ. એ તો દરેક કહે છે કે જે દેશ હુન્નરવાળો તેજ દેશ સુખી. હવે કહો કે આપણે ત્યાં પાડેલા ચાર વર્ણોમાં હુન્નરનું રક્ષણ અને હુન્નર વધારવાની ફરજ કોના ઉપર છે? હું ધારૂં છું કે દરેક એકજ અવાજે બોલી શકશે કે વૈશ્ય ઉપર. વેપાર કોના ઉપર? હુન્નર ઉપર. અને એ હુન્નરનો નાશ તે વેપારનોજ નાશ, વેપારનો નાશ તેજ વેપારીનો એટલે કે વૈશ્યોનો નાશ તો વૈશ્યે વૈશ્યત્વ જાળવવા માટે પણ તે હુન્નરકળાને ફરી ઉન્નતિમાં લાવવી જોઇએ, અને સાહેબો હવે બીજી દરખાસ્તો પણ તેવીજ આપ સામે ધરવામાં આવશે કે જે આપણને ઉન્નત કરનારીજ નીવડે. આટલું બોલી મારી જ્ઞાતીની, મારા વર્ણની, મારા દેશની, પ્રભુ ઉન્નતી કરો એમ તેના પાસે વિનંતી કરી મારૂં બોલવું આટલેથીજ પુર્ણ કરૂં છું. (તાળીઓ પર તાળીયો.)

કૃષ્ણલાલ—સાહેબો આજે રાત્રે ભોજન પછી પ્રમુખસાહેબના પેવીલીયનમાં સબજેકટ કમીટી ભેગી થઈ દરખાસ્તો નક્કી કરશે માટે

સબજેકટ કમીટીના મેમ્બરોએ ત્યાં પધારવું અને આજે પરીષદનો ટાઇમ પુરો થવાથી માત્ર આ વોલન્ટીયરોના અવાજ સાથે આપણો અવાજ મેળવી સંગીત પૂર્ણ થતાં આજનું કામ પૂર્ણ થયેલું જાણવું.

જગતગુરુ કહેવાતો ભારત ફરી જગતગુરુ થાજો.
જાજો સહૂ અંધાર, પ્રભા હિન્દની દશદીશ પ્રગટાજો.
શાહ જયોર્જ તણા દુશ્મન ટળજો,
તેને વિજય, રણમાં મળજો;
પામી રણાંગણે, વિજય શાહ તે અમ દુઃખ દળવા ધાજો.
ભારત વધતો રહે હુન્નરમાં,
મંગળવર્તી રહે ઘર ઘરમાં;
ન્યાયી બ્રીટિશના તાજ નીચે પામી સ્વરાજ ફરી ગાજો.
ॐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

